

T.C
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**1900 -1920 YILLARI ARASINDA BATI TÜRKİSTAN'DAKİ
GELİŞMELER VE İSTANBUL DERGİLERİNE YANSIMALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşegül ERARSLAN

Tez Danışman
Dr. Öğr. Üyesi. Seda YILMAZ VURGUN

Bilecik, 2018
10210212

T.C
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

1900 -1920 YILLARI ARASINDA BATI TÜRKİSTAN'DAKİ
GELİŞMELER VE İSTANBUL DERGİLERİNE YANSIMALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşegül ERARSLAN

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi. Seda YILMAZ VURGUN

Bilecik, 2018
10210212

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYIS Belge No	DFR-172
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: Alyesgi ERARJAN
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Yüksek Lisans
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Sedat YILMAZ VURGUO
Tezin Özgün Adı: 1900-1920 yılları arasında Batı Türkiye'deki Gelişmeler ve İstanbul dergilerine Yansımaları
Tezin İngilizce Adı: Developments in Western Turkey between 1900 and 1920 and their reflection on Istanbul Magazines

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 04.09/2018

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ ~~70Y~~ ÇOKLUĞU ile Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Sedat YILMAZ VURGUO

Üye Doç. Dr. M. Bilal GELİK

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Dilara UÇU

Üye: .....

Üye: .....

İmza

B. Gelik
Dilara Uçu

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ..... / ..... / 20.... tarih ve ..... / ..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

"1900 – 1920 Yılları Arasında Batı Türkistan'daki Gelişmeler ve İstanbul Dergilerine Yansımaları" adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Ayşegül Erarslan

ÖN SÖZ

Yapılan bu çalışmada konu seçiminde konu içeriğinin belirlenmesinde yardımcı olan kişiler bulunmaktadır. Öncelikle bu konunun seçilmesi içeriğinin belirlenmesinde rehberlik eden ve akademik hayatta bu alanda çalışmamı sağlayan ve rol oynayan çok değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi. Seda Yılmaz VURGUN'a, Prof. Dr. Mehmet ALPARGU ve Doç. Dr. Muhammed Bilal Çelik hocama teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca değerli katkılarından dolayı Dr. Öğr. Üyesi. Dilara USLU hocama da müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Bu zamana kadar benim üzerimde emeği bulunan ve eğitim hayatım boyunca destek olan değerli aileme arkamda oldukları için ve bütün özverileri için sevgi, saygı ve minnetlerimi iletmek isterim.

Ayşegül ERARSLAN

ÖZET

Çalışma üç bölümden oluşturulmuştur. Giriş kısmında tezin amacından, öneminden, konusundan ve yönteminden bahsedilmiştir. Çalışmanın ana kaynağını oluşturan dergilere kısaca yer verilmiştir. Birinci bölümde Batı Türkistan bölgesindeki Buhara ve Hive hanlıklarının 1900–1920 yıllarındaki siyasi durumları anlatılmıştır. Bu dönem hanlıkların Rus işgali içerisinde bulunduğu dönemdir. Bu yüzden işgal altında bulunan bölgenin bağımsızlık mücadelelerinden, isyanlarından bahsedilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Rusya'da meydana gelmiş olan 1917 Rus Şubat ve Ekim ihtilallerinin Türkistan'a etkileri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde hanlıkların sosyal hayatı üzerinde durularak bölgede yaşayan topluluklar hakkında bilgi verilmiştir. Halkın gün içerisindeki yaşam hayatlarına gündelik hayatlarına değinilmiştir. Rus baskısının iyiden iyiye belirginleştiği bu dönemde Rus hükümetinin halkın sosyal yaşamına nasıl bir etkide bulunduğu üzerine durulmuştur. Müslüman halkı Ruslaştırma politikasının uygulandığı bu dönemde halk milli duygularını ayakta tutmaya büyük önem vermiştir. Ayrıca bu bölümde iktisadi durumda ortaya koyulmuştur. Ekonominin gelişme imkânı bulduğu pazarlar, ithalat ve ihracat mallarına değinilmiştir. Bu bölgede uygulanan tarım ürünlerinden, pamuk ve meyve yetiştiriciliği ve ithalatı üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde hanlıkların kültürel ve eğitim durumları ele alınmıştır. Kültürel etkileşimlerine ve eğlencelerine değinilmiştir. Evlenme, sünnet ve beççe gibi eğlenceler hakkında bilgi verilmiştir. Mektep ve medrese eğitiminden bahsedilmiş, hanlıklarda bulunan medreselere ve burada verilen derslere değinilmiştir. Eğitimde uygulanan yeni sistem olan usul-ü cedid hareketi üzerine durulmuştur. Yeni usul sadece eğitimde değil başka bir alan olan gazete ve dergi neşrinden de bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Batı Türkistan, Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı, 1916 İsyanı, 1917 Şubat İhtilali, Ekim İhtilali.

ABSTRACT

The study is composed of three parts. In the introduction, the purpose, importance, subject and method of the thesis are mentioned. The journals that constitute the main source of the study are given briefly. In the first chapter, the political situations of Bukhara and Hive khanates in the West Turkestan region between 1900–1920 were explained. This period is the period when the khanate occupied the Russian occupation. Therefore, the struggle for independence of the region under occupation, revolts have been mentioned. The beginning of the First World War and the effects of the February 1917 Russian February and October revolution in Turkestan were emphasized.

In the second part, the social life of khanates was emphasized and information was given about the communities living in the region. The daily lives of the people in the day are mentioned. In this period, when Russian pressure became more pronounced, the effect of Russian government on the social life of the people was emphasized. In this period, when the policy of Russification of the Muslim people was practiced, the people gave great importance to maintaining their national feelings. In addition, this section is presented in the economic situation. Markets, import and export goods, where the economy has the opportunity to develop, have been mentioned. Cotton and fruit cultivation and importation of agricultural products applied in this region are emphasized.

In the third chapter, cultural and educational statuses of khanates are discussed. Cultural interactions and entertainment are mentioned. Information about marriages, circumcision and becca are given. School and medrese education are mentioned. The new system, which is applied in education, is focused on procedural-cedid movement. The new procedure has been mentioned not only in education, but also in other areas, such as newspapers and magazines.

Key Words: West Turkestan, Bukhara Khanate, Hive Khanate, 1916 Rebellion, February 1917 Revolution, October Revolution.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ HAYAT

1.1.1900-1920 YILLARI ARASI BUHARA HANLIĞI'NIN SİYASİ DURUMU.....	7
1.2.1900-1920 YILLARI ARASI HİVE HANLIĞI'NIN SİYASİ DURUMU.....	14
1.3.1916 TÜRKİSTAN MİLLİ İSYANI.....	19
1.4.1917 YILI RUS İHTİLALLERİNİN BATI TÜRKİSTAN'A ETKİLERİ.....	20
1.4.1.Şubat İhtilali.....	20
1.4.2.Ekim İhtilali.....	25
1.4.3.Hokand Merkez Cumhuriyeti.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

2.1.TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA SOSYAL HAYAT.....	29
2.1.1.Nüfusu Teşkil Eden Topluluklar.....	29
2.1.1.1.Özbekler.....	29
2.1.1.2.Tacikler.....	30
2.1.1.3.Yahudiler.....	31
2.1.2.Gündelik Hayat.....	33
2.1.3.Doğal Afet.....	36
2.1.3.1.Deprem.....	36
2.2.RUS BASKISININ SOSYAL HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ.....	37
2.3.TÜRKİSTAN HANLIKLARININ İKTİSADİ DURUMU.....	39

2.3.1.Türkistan'da Meyve ve Meyve İhracatı.....	43
2.3.2.Türkistan'da Pamuk.....	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜREL VE EĞİTİM HAYAT

3.1.TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA KÜLTÜREL HAYAT.....	48
3.1.1.Eğlenceler.....	48
3.1.1.1.Evlenme ve Düğün.....	48
3.1.1.2.Sünnet.....	49
3.1.1.3.Beççe.....	50
3.3.TÜRKİSTAN HANLIKLARININ EĞİTİM DURUMU.....	51
3.2.1.Eğitim-Öğretim ve Medreseler.....	51
3.2.2.Türkistan'da Usul-û Cedit ve İsmail Gaspıralı.....	56
3.2.3.Türkistan'da Çıkan Gazeteler.....	59
SONUÇ.....	62
KAYNAKÇA.....	65
EKLER.....	74
ÖZGEÇMİŞ.....	103

KISALTMALAR

Akt.	: Aktaran
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan/lar
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa sayısı
SUTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
T.T.K	: Türk Tarih Kurumu
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı

GİRİŞ

1.Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada Batı Türkistan bölgesinde 1900 – 1920 yılları arasında meydana gelmiş olan siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelerin İstanbul'da çıkan dergilerdeki yansımaları üzerinde durulmuştur. İstanbul'da yaşayan aydınların dergilerde yer verdikleri haberler, yazmış oldukları yazılar üzerinden tez çalışması oluşturulmuştur. Böylelikle bu dönem içerisinde yer alan önemli konular hakkında fikir sahibi olunmuş ve dönem anlaşılmıştır. Bu çalışma İstanbul'daki dergilerde çıkan makaleler doğrultusunda oluşturulmuştur.

2.Çalışmanın Konusu

1900–1920 yılları arasında Batı Türkistan'daki gelişmeler ve İstanbul dergilerine yansımaları çalışma konusu olarak belirlenmiştir. Bu tarihler arası Batı Türkistan hanlıklarındaki halkın Rus işgali sürecindeki yaşamlarını ve bağımsızlık mücadelelerini ortaya koyan bir durum arz ettiği için ilgi çekmektedir.

Bu sebeple de çalışmanın ilk bölümünde 1900–1920 yılları arasında hanlıkların siyasi durumundan o dönemde hüküm süren hanların icraatlarından bahsedilmiştir. Rusya'nın bölgedeki hâkimiyeti süresince Türkistanlıların direnmek için geliştirdiği yöntemler ve icraatlar üzerinde durulmuştur. Bu işgal neticesinde hanlıklar içerisinde meydana 1916 Türkistan Milli İsyanı'ndan ve 1917 Rus Şubat ve Ekim İhtilalin'in Türkistan'a etkilerinden ve bu bağlamda bağımsızlık mücadeleleri hakkında bilgi verilmiştir. Bağımsızlık mücadeleleri neticesinde kurulmuş olan Hokand Merkez Muhtariyetin'e yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde sosyal ve iktisadi hayat hakkında bilgi verilmiştir. Hanlıkları meydana getiren nüfus toplulukları üzerinde durulmuş ve ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Hanlık içerisinde yaşayan halkın gündelik hayatına yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca hanlıkların iktisadi durumu üzerinde durulmuş, hanlık içerisindeki ithalat ve ihracat'a da değinilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde kültür ve eğitim hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Halkın eğlence hayatından biri olan beççelerden bahsedilmiştir. Halkın gelenek ve göreneklerini meydana getiren düğün, sünnet ve evlenme adetleri üzerinde durulmuştur. Halkın eğitim seviyesinden, erkek ve kız çocuklarının eğitimlerinden, verilen derslerden, yeni eğitim sisteminden ve ceditizimden bahsedilmiştir.

3.Çalışmanın Önemi

Bu çalışma İstanbul'da çıkan dergiler incelenerek Batı Türkistan'da yaşamış olan soydaşlarımızın yaşadıkları olumlu ve olumsuz durumlar hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır. Bu çalışma Batı Türkistan bölgesi ile ilgilenen araştırmacılara yardımcı olma mahiyetini elinde bulunduracaktır.

4.Çalışmanın Yöntemi

Öncelikle Batı Türkistan hanlıkları ile ilgili detaylı bir araştırması yapılmıştır. Batı Türkistan hanlıklarının bu dönem ile ilgili İstanbul'da çıkmış olan süreli yayınlar birinci el kaynaklarımızı oluşturmuştur. Dergi kaynaklarından o dönem ile ilgili olan yazılar bulunmuş ve transkripsiyonu yapılarak hazır hale getirilmiştir. Daha sonra yazma işlemine geçilerek birinci el kaynaklar ve araştırma eserleri ile çalışma hazırlanmaya başlanmıştır.

4.1.Süreli Yayınlar

Süreli yayın kaynakları birinci el kaynaklar olarak çalışmamızda önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu kaynaklardan ilki Sırat-ı Müstakim - Sebilürreşad dergisidir.14 Ağustos 1324 (27 Ağustos 1908) Sırat-ı Müstakim adıyla yayın hayatına başlayan dergi Ebul'ula Zeynelabidin ve Eşref Edip tarafından kurulmuştur.11 Temmuz 1324 olan tesis tarihi 43.sayıdan itibaren II. Meşrutiyet'in ilan tarihi olan 10 Temmuz 1324 şeklinde değiştirilmiştir. Alt başlığı olan "Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulumdan bahis haftalık gazetedir" ibaresine 50.sayıdan itibaren, "Siyasiyattan ve bilhassa gerek siyasi ve gerek içtimai ve medeni ahval ve şunun-ı İslamiye'den bahseder" ifadesi eklenmiştir.(Efe,

2009: 251).Edib'in tahsiline devam etmiş olduğu Hukuk Mektebi'nden arkadaşlarıydı. Bunlar; Ebu'l Ula Zeyn el Abidin (Mardin), Mardin zade Arif Bey, Şeyhülislam Musa Kazım, Manastırlı İsmail Hakkı, Baban zade Ahmed Naim Bey, Bereket zade İsmail Hakkı Bey, Mehmet Akif, Şeyh Muhammed Abduh, M. Şemseddin (Günaltay), Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet, Mithat Cemal ayrıca bunlara ilave olarak Sadrazam S.Halim Paşa, Muhammed Hamdi Yazır gibi fikir ve siyaset alanında önemli şahsiyetler dergide fikir beyan etmişlerdir.(Gül, 2006: 68). Mehmet Akif "Safahat-ı Hayattan" başlığıyla ilk Safahat'ta yer alacak olan şiirleri ve "Muhasebe-i Edebiyye"leri yanında M. Ferid Vecdi ve Muhammed Abduh'tan yaptığı çeviriler ile Sırat-ı Müstakim'in en devamlı yazarı olmuştur.(Efe, 2009:251).

II. Meşrutiyet yıllarında istikrarlı bir şekilde yayın hayatını sürdüren dergi Sırat-ı Müstakim olarak çıktığı 16 Şubat 1327 Rumi tarihli sayısında isim değişikliğine girmiştir. Okuyucularına bu durumu "Elhamdülillah bu 182. nüshamızla Sırat-ı Müstakim'in 7.cildi hitam bulmuştur; 8.ciltten itibaren aynı mesleği daha etraflı bir surette takip etmek üzere "Sebilürreşad" ünvanı altında intişar edecektir. Muhterem karilerimizin malumu olmak üzere beyana lüzum gördük" şeklinde duyurmuştur. Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad dergisi İslamcılık düşüncesi içinde çok önemli fonksiyonlar üstlenmiştir. Yeni Osmanlılar ile başlayan ve Jöntürkler'le devam eden İslam'ın Batılı kavramlarla yeniden ifadelendirilmesi manasıyla İslamcılık akımının II. Meşrutiyet döneminde temsil edildiği en önemli yayın organı olmuştur. Sırat-ı Müstakim genel olarak İslami bakış açısıyla olayları değerlendirmiş İslam'a yönelen taarruzlar, tehlikeler Sırat-ı Müstakiminin sütunlarına yansımıştır. Dünya genelinde misyonerlik kurumunun İslam coğrafyasında faaliyetleri dergi tarafından takip edilmiştir.(Bulut, 2000: 30–31).

Sırat-ı Müstakim (Sebilürreşad) sadece Osmanlı topraklarının sınırlarını hedef almamış aynı zamanda takip ettiği İslamcılık ideolojisinin etkisiyle tüm dünya Müslümanlarının birlikte ilerlemesini temel yayın politikasının esası yapmıştır. Bu durumda Osmanlı tahtında bulunan II. Abdülhamit'in devlet bazında İslamcı politika takip etmesinin rolü büyük olmuştur.(Gül, 2006: 69).

Normal şartlarda haftada bir ve on altı sayı sayfa yayımlanan dergide altı sayfa dışında fotoğraf, resim gibi görüntü malzemeleri kullanılmamıştır. İstanbul'da Matbaa-i Amire, Hilal, Matbaa-i Hayriyye, Mesai, Tevsi-i Tıbaat, Amedi, Hukuk, Necm-i İstikbal,

Evkaf-ı İslamiyye matbaalarında basılmıştır.(Efe, 2009:253). Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad dergisi toplam 25 cilt ve 641 sayı olarak yayımlanmıştır. Yayın hayatını Milli Mücadele yıllarında çeşitli illerde sürdüren dergi İstanbul'un işgali üzerine derginin fikir babası olan Mehmet Akif'in Milli Mücadeleye katılmak için Anadolu'ya geçmesi sebebi ile Kastamonu, Ankara ve Kayseri de yayımlanmıştır. 16 Mayıs 1923 tarihli 528. sayısından itibaren yeniden İstanbul'da yayımlanmıştır. Dergi Şeyh Sait İsyani gerekçe gösterilerek çıkarılan "Tahrir-i Sükun" kanunu ile 5 Mart 1925'te kapatılmıştır.(Bulut, 2000: 30).

İkinci süreli yayınıımız İslam Mecmuası dergisidir. İslam Mecmuası 14 Şubat 1913 (16 Rebiülevvel 1332) tarihinde yayımlanmaya başlamıştır. Mecmuanın dili genelde sade bir Türkçe'dir.(Aslan, 1996:5). II. Meşrutiyetin ilanından sonra belirgin bir şekilde ortaya çıkan fikir akımlarından Türkçü düşünce ile İslamiyet'i bağdaştırma amacı güden İslam Mecmuası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin finanse ettiği bir yayın organı olmuştur. Dergiyi diğer İslamcı dergilerden ayıran özelliği millet kavramı ve İslami düşüncüyü birlikte ele alması ve İslamiyet'in sosyal yönü ve fonksiyonuyla ilgili meselelerde yoğunlaşması olmuştur.(Çavdar, 2001:53). İslam Mecmuası dergisinin başlığı altında "Müslümanların faidesine çalışır" ibaresi yer almıştır. Bundan dolayı dergi Müslümanların faydasına çalışmış ve uğraş alanı Müslümanların faydası olmuştur. 9.sayıdan itibaren başlığın altında "Şiari dini bir hayat, hayatlı bir dindir" cümlesi yer almıştır. Mecmuanın amacı "İslam Mecmuası büyük Allah'ın yardımına dayanarak kalplerdeki fitri din ve iman hissini inkişafıyla neşvu nema bulunmasına, din milliyet fikirlerine, münevver bir cereyan verip Müslümanlık âlemi için mesud bir hayat hazırlamaya çalışacaktır." sözleri ile ifade edilmiştir.(Aslan, 1996:12).Derginin çıkış tarihi itibarı ile sayfa sayısı otuz civarında iken sayılar ilerledikçe sayfa sayıları on altı ve sekize kadar düşmüştür.(Bakırcı, 2001:42).

Derginin yazar kadrosunda başta Halim Sabit olmak üzere M.Şerefettin, Mansurizade Said, M.Şemseddin, Ziya Gökalp, Mahmud Esad, Musa Kazım, Ahmet Agayef, Musa Carullah, Rızaeddin Fahreddin, Abdürreşid İbrahim, Bereketzade İsmail Hakkı, Ispartalı Hakkı, Besim, Bursalı Mehmed Tahir, Köprülüzade Mehmed Fuad, Aka Gündüz, Ömer Seyfettin gibi isimler yer almıştır.(Çavdar, 2001:53). İslam Mecmuası dergisi İstanbul'da Tanin Matbaası'nda, Matbaa-yı Osmaniye, Matbaa-yı Hayriye ve Şürekasin'da ve Necm-i İstikbal Matbaası'nda basılmıştır.(Aslan, 1996:9).

Üçüncü süreli yayınıımız Türk Yurdu dergisidir.18 Ağustos 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti tarafından 24 Kasım 1911 tarihinde on beş günlük periyotlarla çıkarılmaya başlanmıştır. İlk sayısında amacı "Türklüğe hizmet etmek ve faydalı olmak" şeklinde belirtilmiştir. 1917'den itibaren Türk Ocaklarının yayın organı haline gelmiştir. Dergi günümüze kadar bazı kesintilerle Türkçülük hareketini savunan en uzun ömürlü dergi olmayı başarmıştır.(Tuncer, 2012:550). Dergide yer alan isimler şunlardır; Yusuf Akçura, Mehmet Emin Yurdakul, Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, İsmail Gaspıralı, Ayaz İshaki, Zeki Velidi, Sadri Maksudi, Rıza Nur, Aka Gündüz, Halide Edip, Besim Atalay, Akdes Nimet Kurat, Mirza Bala, Kemal Lokman, Hamit Zübeyr, Nurullah Ataç, Faruk Sümer, Mehmet Kaplan'dır.(Ayer, 1995:5).

1918'de ilk devresi tamamlanan Türk Yurdu'nun 1923'te başlayan ikinci devresi 1931 yılına kadar devam etmiştir. Felsefe, sosyoloji, arkeoloji, etnografya, mimarlık, ilahiyat, Türkiyat, tarih, hukuk, iktisat, psikoloji, tıp, eğitim, dil, edebiyat, sanat, siyaset, sağlık, spor gibi alanlar dergide yer almıştır. Türk Yurdu dergisi günümüze kadar yedi devre geçirmiştir.(Tuncer, 2012:550).

Dördüncü süreli yayınıımız Tearüf-i Müslimin (1910–1911) dergisidir. Rusyalı Müslümanlar Abürreşid İbrahim, Osman Cudi, Yakup Kemal ve Troyskili Ahmed Taceddin'in öncülüğünde Tearüf-i Müslimin adlı yeni bir dergi çıkarmaya karar vermişlerdir. Bu derginin amacı İslam âlemini birbirinden haberdar etmek ve daha da önemlisi Hilafet makamının bütün Müslümanlar tarafından saygıyla tanınmasını sağlayarak Osmanlı devleti çevresinde İslam kardeşliği ve birliğini güçleştirmek olarak belirlenmiştir. Ancak bu amaçlarına rağmen Tearüf-i Müslimin esas olarak Rusya Müslümanlarının kurtuluş mücadelesi ile ilgilenmişlerdir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin İslam birliğini gerçekleştirmekten uzaklaştığını hissettikleri ölçüde yeni arayışlar içine girmiş ve Pan-İslamizmin yanı sıra Pan-Turanizm de İbrahim tarafından Tearüf-i Müslimin sayfalarında sık sık gündeme gelmiştir.(Özbek, 19).

Tearüf-i Müslimin, Kazanlı, Sibiryalı ve Kırım Tatarların Rusya dışında çıkardıkları ilk dergi olmuştur. Derginin ilgi odağında Rusya Müslümanları bulunmakta makale ve haberlerin ağırlık noktasını İdil-Ural, Sibirya, Kırım ve Türkistan bölgeleri oluşturmuştur. Tearüf-i Müslimin dergisinin Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan ilerlemeci çizgide olduğu açık olarak görülmüştür. Eğitimin ıslahı, Türk halklarının

birliği ve kadınların özgürleşmesi gibi konulara öncelik verilmesi bunun açık göstergelerinden olmuştur. Dergide Türk halklarının birliği savunulmuşsa da temel amaç İslam Birliği'dir. Asıl hedefi Müslümanların siyasi, iktisadi ve içtimai durumlarını ortaya koyarak onları geleceğe hazırlamak ve çağdaş dünya içinde birlikte hareket etmelerine katkı sağlamak olmuştur.(Sunar, 2018:426).

Tearüf-i Müslimin dergisi 1911 yılı Şubat'ında son sayısını çıkardıktan sonra kapanmıştır. Derginin nasıl ve niçin kapandığı hakkında bilgi yoktur, Ancak bu sıralar İtalyanların Trablusgarb'ı işgal ettiği ve Abdürreşid İbrahim ve Osman Cudi'nin oraya hareket ettiği bilinmektedir.(Sunar, 2018:429). Dergi İstanbul'da Ahmed Saki Bey Matbaası, Karagöz Matbaası, Necm-i İstikbal Matbaası'nda yayımlanmıştır.

Beşinci süreli yayınıımız İslam Dünyası (1913–1914) dergisidir.1913 yılına gelindiğinde Abdürreşid İbrahim ikinci bir dergiyle tekrar matbuat sahnesinde yer almıştır. Bu dergi İslam Dünyası'dır. İslam Dünyası dergisi karanlık günlerin ortasında 15 Mart 1913 günü yayın hayatına başlamıştır. Dergi künyesinde "İslam Faidesine Çalışır" ibaresi bulunmakla birlikte İslam Dünyası'nın yayın politikası Abdürreşid İbrahim'in ilk yazısında açıklanmıştır. İslam Dünyası öncelikle İslam ahalisinin merkezi olan Hilafet Müslümanlarından bahsedecek, bunun yanı sıra bütün dünya Müslümanlarının durumu hakkında haberler yayınlayacaktır. Amacı, İslamiyet'in, medeniyetin zalim pençesinden nasıl kurtulacağını tespit etmek olmuştur. İkinci sayıda Abdulvahhab İslam Dünyası'nın amacını ve işlevini yeniden tanımlamıştır. İslam Dünyası İslam toplumlarının dünyevi durumlarının şimdi nasıl olduğu, nasıl olması gerektiği ve naklen kabul olunabilecek tarzın ne olduğu gibi sorunlardan bahsetmiştir.(Özbek, 20). Dergi İstanbul'da Kader Matbaası, Necm-i İstikbal Matbaası, Tevsi-i Matbaası'nda yayımlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ HAYAT

1.1.1900–1920 YILLARI ARASI BUHARA HANLIĞI'NIN SİYASİ DURUMU

Emir Muzaffer'in 31 Ekim 1885 yılında vefat etmesi üzerine devletin ileri gelenleri herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için durumu gizlemeye çalışmışlar ve Kermine'de bulunan veliaht Abdulahad'a haber göndermişlerdir. Veliaht mahiyeti ile Buhara'ya doğru yola çıkmış yolda demiryolundan sorumlu Teğmen Anenkov ile karşılaşmış ve yanında Rus Teğmen olduğu halde 1 Kasım'da Buhara'ya ulaşmıştır. Buhara'ya ulaştıktan üç gün sonra tahta oturmuştur. Abdulahad Han'ın yanında Rus askerlerinin olması Emirliğin Ruslar tarafından desteklendiği anlamına gelmektedir. Ayrıca 1 Kasım'da Muzaffer Han'ın öldüğü ve yerine geçecek olan Abdulahad Han'ın Buhara'ya ulaştığı telgraf ile Taşkent'teki Dış İşleri Bakanlığına bildirilmiştir. Sirderya'daki Rus yetkilisinin Abdulahad Han'a tebrik telgrafı göndermesi yeni Han'ın Ruslar tarafından tanınması anlamına gelmekteydi. Buhara'ya bağlı diğer şehirlerde Han'a bağlılıklarını bildirmesiyle Abdulahad Han 4 Kasım 1885 tarihinde Buhara Hanlığı'nın tahtına kesin olarak geçmiştir.(Hatunoğlu, 2010: 91).

Abdulahad Han tecrübeli, tutumlu ve fikir sahibi bir kişidir. Dönemindeki devlet adamı ve gazetecilere ehemmiyet vermiştir. Abdulahad Han'ın öne çıkan özelliklerinden biride iyi bir şair olmasıdır.(Togan, 1981:256). Dindar bir kişiliğe sahip olduğu bilinen Abdulahad Han'ın birçok vakfı bulunmaktadır.(İbrahim Abdürreşid, Tearüf-i Müslimin, 1911:66). Abdulahad Han babası Muzaffer Han ve dedesi Nasrullah Han ile karşılaştırıldığında dönemine göre oldukça yenilikçi bir handır. Buhara Hanlığı onun döneminde Batı ile hızlı bir etkileşim içine girmiş ve bununla birlikte Buhara'da aydın bir tabakanın oluşmasına zemin hazırlamıştır.(Hatunoğlu, 2011:103).

Emîrin bir farklı yönü de ticaretle uğraşmasıdır. Başta Rusya olmak üzere diğer ülkelerle de ticari ilişkilerde bulunmuştur.(Hatunoğlu, 2011:103). Döneminin en iyi halı fabrikasını kurmuştur. Ayrıca döneminde pamuk ihracatının yapıldığı ve "Kara Göl"

adında siyah kuzu derisi ihraç ettiği bilinmektedir.(İbrahim Abdürreşid, Tearüf-i Müslimin, 1911:66).

Abdulahad Han'ın Mekke ve Medine'de vakıflarının olduğu buralarda tekke açtığı ve bu vakıflara senelik yirmi bin ruble verdiği kayıtlarda geçmektedir.(İbrahim Abdürreşid, Tearüf-i Müslimin 1910:65). Abdulahad Han Camii ve mescit yapımına da büyük önem vermiştir. Bu sebeple de Sivastopol'da bir camii inşa ettirmiş ve bu camii inşasında gayret gösteren Sivastopol Cemaat-i İslamiyesi üyelerine teşekkürde bulunmuştur.(Sırat-ı Müstakim, 1910:158). Ayrıca Rusya Hükümeti'nin Petersburg'da Camii inşasına izin vermemesi sebebiyle de Abdulahad Han veliaht Çar Nikola'nın hükümetin başına geçtiği zaman tebrik etmek maksadıyla burada mescit yaptırmış ve bu vesile ile bir camii husule getirmiştir. Abdulahad Han'ın bu mescit ve medreseye ilk başta üç yüz elli bin daha sonrada bin ruble bağışlamıştır.(İbrahim Abdürreşid, Tearüf-i Müslimin, 1911:65).

Abdulahad Han Ruslara saltanatını kabul ettirmek maksadıyla Koşbeğini Rus Çarının yanına göndermiş, heyet Rus Çarının istekleri ile geri dönmüştür. Bu istekler; Buhara askeri 12 000 polis, 10 000 piyade, 400 süvariden ibaret olacak, Buhara surları tamir edilmeyecek, köle ticareti yapılmayacak, Buhara'ya yabancılar Rusya'nın izni ile girecek, Gümrük vergisi miktarı Ruslar tarafından belirlenecek, herhangi bir devletin saldırması sonucu Rusya, Buhara'yı korumakla yükümlü olacaktı. Bu anlaşma ile Buhara Rusya'ya bağımlı hale gelmiştir.(Hatunoğlu, 2011:98).

Abdulahad Han döneminde Ruslarla İngilizler arasında yapılan antlaşmada Peñç Irmağı Buhara Hanlığı ile Afganistan'ı ayıran sınır olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde Rusya ile ilişkiler daha iyiye doğru gitmeye başlamış ve 1887'de bir demiryolu inşa edilmiştir. Abdulahad Han bu demir yoluna iki yüz bin ruble bağışta bulunmuştur.(İbrahim Abdürreşid, Tearüf-i Müslimin, 1911:65).Bu demiryolu Buhara Emirliğinin ortadan kaldırılmasına zemin hazırlamıştır. Demiryolu ağı sayesinde Ceyhun nehri kenarlarını Ruslar çok süratli bir şekilde iskân etmişler ve buralara Rus göçmenler yerleştirmişlerdir.(Şeşen, 1992:367). Ruslar demiryolu boyunca araziye sahip olmuşlar ve burada yerleşme köyleri kurmuşlardır. Bu yerleşim köyleri dokunulmazlık hakkına sahip olmuştur. Buhara ile Katta Kurgan arasındaki iskân yerleri Rusyalı bir şef tarafından idare edilmiştir.(Hayit, 1995:171).

1901 yılında Ruslar, Buhara'nın para basma hukukunda lağvetmek istemişlerdir. Astanakul Koşbegi bu duruma karşı çıkmıştır. Bu sebeple Abdulahad Han 25 milyon tenke'den fazla para basmamak ve onu da Rus Devlet Bankasında bulundurmak şartıyla para basmaya devam etmiştir.(Togan, 1981:256).

Abdulahad Han dönemi sakin bir dönem olmuştur. Ancak saltanatının son yıllarında mezhep ayrılıklarından dolayı bir takım olaylar baş göstermiştir. Emir'in erkânından Kuş beyleri çoğu kez Şiilerden seçilmiştir.1906 yılında Astanakul Koşbegi makamlığına atanmıştır. Astanakul Koşbegi görevi boyunca Sünnilerin atandığı ordu ve yönetimdeki makamlara Şiileri atamıştır. Bu durum Sünni idareciler, medrese ileri gelenleri ve halk arasında rahatsızlıklara sebebiyet vermiştir.(Hatunoğlu, 2016:511).

Bu sebepten dolayı 1910 tarihinde Sünni-Şii ihtilafı başlamıştır. Bu ihtilaf İranlı bir Şii olan Astanakul'un Şiileri desteklemesi sebebiyle baş göstermiştir. Şiiler, Hasan ve Hüseyin'i yüceltmek için dini merasim yapmışlardır. Sünniler tarafından hoş karşılanmayan bu durum neticesinde aralarında münakaşa çıkmış her iki taraftan da çok sayıda kişi ölmüştür. Buhara Hükümeti'de bu sebeple asayişini sağlamak maksadıyla Rus Hükümetinden bir Rus müfrezesinin sevk edilmesini istemiştir.(Sırat-ı Müstakim, 1910:236). Emir, Astanakul'u ve Sünni olan belediye başkanı Burhanüddin'i görevlerinden uzaklaştırmıştır.(Hayit, 1995:174). Astanakul'un yerine Sünni olan Nasrullah Koşbegi tayin edilmiştir.(Togan, 1981:257). Nasrullah Koşbegi adaletli, aydın fikirli bir kişi olmakla beraber Özbekçe, Farsça ve Rusça bilmektedir.(Sırat-ı Müstakim, 1910:390).

Sünni-Şii olaylarının tekrar baş göstermemesi sebebi ile de bir tebligat yayımlanmıştır. Tebligat da herkesin birbirlerine karşı kardeşlik ve sadakat çerçevesinde davranması gerektiğini herhangi bir şair tarafından hiciv, mersiye ve şiir yazılmaması dile getirilmiştir.(Sırat-ı Müstakim, 1910:85). Bu olaylar Ruslara Buhara'nın iç işlerine karışma imkânı vermiştir. Ruslar, hemen Buhara'daki tebaasını himaye etmek maksadıyla bir Prostafluk (siyasi polis komiserliği) kurmuş böylelikle Buhara'nın iç işlerinde daha etkin rol oynamalarına fırsat vermiştir.(Hatunoğlu, 2011:103).

Abdulahad Han döneminde askerî ıslahatlar yapmaya teşebbüs etmiş ve bu hususta Rusların müsaadesini almak zorunda kalmıştır. Ruslar kendilerinin

kullanmadığı iki bin tüfek ve birkaç topu Buhara ordusuna hediye etmiştir.(Baysun, 1945:12).

Sırat-ı Müstakim'de Buhara Hanı'nın Petersburg'da bulunduğu sırada Bulgar Kralı ve Kraliçesini ziyaret ettiğinden bahsedilmiştir. Yapılan ziyarete bir iade-i ziyaret yapılmadığı ve bu durumda hoş karşılanmadığı belirtilmiştir.(Sırat-ı Müstakim, 1910:40).

Bu dönemde Buhara'da yeni bir yapılanma baş göstermiştir. Bu yapılanma Osmanlı'dan Buhara'ya ulaşan hafiyelik usulüdür. Bu oluşum hafiyelerin elde ettikleri bilgileri Emir'e ve Buhara'da bulunan Rus Konsoluna iletmesinden oluşmaktadır.(Tearüf-i Müslimin, 1910:69).

Sırat-ı Müstakim gazetesi yazarlarının Rus gazetelerini taradığı göze çarpmaktadır. Rusya'da çıkan gazetelerde Buhara Hanlığı'nın Rusya'nın himayesine girmesi gerektiği ile ilgili yazılar çoğunluktadır.(Sırat-ı Müstakim, 1910:420). Rus baskısının iyiden iyiye belirginleştiği bu dönemde Rus Hükümeti bir komisyon kurarak Buhara'da nüfus ve toprak sayımları yapmaya başlamıştır. Ancak çok verimli bir sonuca ulaşamadığı gözlemlenmiştir.(Tearüf-i Müslimin, 1910:29).

Buhara Emir'i Abdulahad Han Kafkasya'da kendine ait kapıları altından yeni bir saray yaptırmıştır.(Sırat-ı Müstakim, 1909:127). Rus baskısının ilerlediği dönemde Abdulahad Han ağır bir hastalığa yakalanmış ve 22 Aralık 1910'da Kermine'de vefat etmiştir. Yerine emirliğin son emiri olacak olan Âlim Han geçmiştir.(Hatunoğlu, 2011:104). Emir'in vefatı üzerine bazı gazetelerde Buhara İstiklalinin Rusya Hükümeti tarafından sonlandırılacağı yer alsada bu haberin doğruluğuna ulaşamamıştır.(Sırat-ı Müstakim, 1910:314).

Osmanlı Devleti'nde de Emir'in vefatı Sabah gazetesinde yayımlanan bir makalede büyük bir hüznün ile karşılanmış ve onun yerine geçecek olan selefi Âlim Han'a güzel temennilerde bulunulmuştur.(Sırat-ı Müstakim, 1910:315).

Buhara Emiri Abdulahad Han içinde bulunduğu durumdan memnun olmamıştır. "Babalarımız dünyanın saltanatı debdebesini sürmüşler; bize de muhanniyetle lanetini bırakmışlar demiştir."(İbrahim Abdürreşid, Tearüf-i Müslimin, 1911:66).

1881 yılında Abdulahad Han'ın ikinci oğlu olan Âlim Han Kermine'de dünyaya gelmiştir. Özel Yıldız Sarayı'nda yaşamış ilk eğitimini medrese de almıştır. Dini eğitimi yanında Fransızca ve Rusça'da öğrenmiştir. Âlim Han 13 yaşında Petersburg'a giderek askeri ve teknik eğitim almıştır. Altı yıllık okulu üç yılda bitirerek askeri mühendis olmuştur.(Yengin, 2010:63). Emir Âlim Rusça tahsiline rağmen, idaresiz ve gayet korkak bir şahıs olarak nitelendirilmiştir.(Togan, 1981:257).

Abdulahad Han oğlunun modern eğitim almasını, hem de veliahtlığının Rusya tarafından tanınmasını istemiştir. Bu sebeple de Âlim Han Buhara'da dini eğitimini aldıktan sonra devlet idaresi ile ilgili kaideleri öğrenmek amacıyla Rusya'ya gönderilmiştir. Âlim Han Rus asilzadelerin eğitim gördüğü okula kabul edilmiş askeri eğitimin yanında saray muhafızlığı görevinde yerine getirmiştir. Başarı ile bitirdiği bu bölüm sebebiyle Çarın Kazaklardan oluşan muhafız alayının komutanı seçilmiştir. Âlim Han 1896 yılında eğitimini tamamlayarak Buhara'ya dönmüş ve ardından Abdulahad Han oğlunu Nesef (Karşi) vilayetine vali olarak atamıştır. 12 yıllık Karşi valiliğinden sonra babası onu Kermine'ye atamıştır. Bunun sebebi Emir'in oğlunu yakınına istemesidir. Abdulahad Han vefat etmiş ve Alim Han Buhara Hanlığının başına geçmiştir.(Hatunoğlu, 2011:109-111).

Âlim Han tahta çıkmadan evvel halk arasında hakkında olumlu bir hava esmiş, halk yeni veliahdın saltanatını sabırsızlıkla beklemiştir. Veliaht'ın Rusya'da eğitim görmüş olması halk ve aydınlar arasında yeni veliaht hakkında iyimser düşünceler ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Emir Âlim Han 5 Muharrem 1329 (6 Ocak 1911) Perşembe günü Kermine'den hareket ile Buhara'ya giderek hanlığını ilan etmiştir.(Şerik, Tearüf-i Müslimin, 1911:107). Cülus törenine devletin ileri gelenleri, memurlar, nüfuzlu kişiler ve Buhara'da görevli Rus elçileri katılmıştır. Emir tahta çıkışı esnasında bir ferman yayımlamıştır.(Hatunoğlu, 2011:112). Ferman Nasrah Bervaneci tarafından halka hitap edilmiş ve ferman halk arasında memnuniyetle karşılanmıştır. Bu fermanda; Emire takdim edilen hediyelerin yasaklanması, Ahaliden alınan mahkeme ve mehir paralarının düzeltilmesi, Şusa yollarının çoğaltılması, köprülerin tamiri, medrese ve mescitlerin tamiri, ilkokulların ıslahı ve çoğaltılması, vergilerin düzeltilmesi, ticaret işlerinin serbestleştirilmesi, askeriye'nin ıslah ve tanzimi, asker maaşlarının artırılması gibi ıslahatlar yer almıştır.(Sırat-ı Müstakim, 1910:367). Ancak emir istese de ıslahatlardan memnun olmayan ulema yüzünden ıslahatlar yapılamamıştır.

Emir Âlim Han babası Abdulahad Han'ı örnek alarak Rusya Hükümeti ile ilişkilerini iyi tutmuştur. Bu ilişkiler karşılıklı bağış ve hediyeleşme ile kendini göstermiştir. Emir Âlim Han Türkistan felaketzedeganına yirmi beş bin ruble (3000 lira) bağışlamış ve Rusya İmparatoriçesi Emir'e bu cömertliğinden ve yardımseverliğinden dolayı teşekkürlerini iletmiştir.(Sırat-ı Müstakim, 1911:432). Bu iyi ilişkiye bir örnek de Buhara Emir'i Romanov Hanedanı hükümdarının üç yüzüncü senesi devriyesi münasebetiyle Petersburg'a gitmiş, Çar tarafından Buhara Emir'ine iki atlı bir araba hediye verilmiştir.(Sebilürreşad, 1913:56). Emir bu hediye'ye karşılık olarak Rus mekteplerine bir miktar ianede bulunmuştur.(Sebilürreşad, 1913:72). Bunun dışında Emir Âlim Han Rusya'ya seyahat etmeye bir vazife haline getirmiştir.(Sebilürreşad, 1912:80).

Âlim Han döneminde Afgan memur meselesi gündeme gelmiştir. Buhara Hükümeti içerisinde bulunan Afgan memuru hem Afgan halkının durumunu takip etmekte hem de ülkesine Rusya ve Buhara hakkında bilgiler vermekte idi. Rusya Hükümeti bu durumdan haberdar olmuş ve memurun uzaklaştırılmasına karar verilmiştir.(Sebilürreşad, 1912:59).

Âlim Han döneminde ayrıca talebeler eğitim alanında medreselerin iyileştirilmesini Rusya'da ve Avrupa'da gördükleri mekteplerin derecelerine ulaştırılmasını istemişlerdir.(Şerik, Tearüf-i Müslimin, 1911:107). Bu sebeple Emir Âlim Han medrese ve tarihi binaların onarımını yaptırmış ayrıca yeni camiiler ve ibadethaneler açtırmıştır. Emir'in bu hareketleri fikri yapısını ortaya koymuştur.(Hatunoğlu, 2011:113).

Buhara ceditizm hareketinin önemli merkezlerinden birisiydi. Ceditizmin önderlerinden Abdurrauf Fıtrat medrese eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a gitmiş ve orada Jön Türkler ile tanışmıştır. Fıtrat tarafından çıkarılan Münazara adlı ilk yayında Buharalı ceditçiler, Yaş Buharalılar adı altında bir araya toplanmıştır. Birinci Dünya Savaşı, Emir'in ceditçiler tarafından ortaya çıkarılan reform taleplerini reddetmesi iyi bir zemin hazırlamıştır. Her türlü liberal hareketi yasaklamıştır. 1917 yılı Şubat ihtilali sırasında Rusya Hükümeti baskısı sonucunda bir Hürriyet Beyannamesi yayımlanmış ancak bu beyannamede verdiği sözlerin uygulanmasına izin verilmemiştir. Abdurrauf Fıtrat önderliğinde ceditçiler Hürriyet Beyannamesinde ilan edilen kararların

uygulanması için Nisan ayında büyük bir protesto gerçekleştirmişlerdir. Protesto Emir'e bağlı kuvvetler tarafından dağıtılmış, 40 kadar ceditçi tutuklanmış kalanlar Rus kontrolü altında Kagan şehrine yerleştirilmiştir.(Andican, 2003:74).

Âlim Han tahta geçişinden Bolşevik İhtilali'nin başlayacağı döneme kadar ciddi bir sorun ile karşılaşmamıştır. Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkması ile Buhara Hanlığı'nda bozulmalar başlamıştır. Hokand hanlığına son veren Kolesov Buhara'ya gelerek Yaş Buharalılar ile birleşerek emiri devirmeyi planlamıştır. Kolesov 13 Mart'ta birliklerini ve Yaş Buharalılardan da 200 kişilik bir birlik toplamıştır. Bu savaşta halk çok zarar görmüş ve Hatırcı, Kermine, Karaköl ve Çarcuy Ruslar tarafından talan edilmiştir. Buhara ordusu beklenmedik bir şekilde savaşta üstünlük sağlamıştır. Ruslar için beklenmedik ve büyük bir felakete dönüşecek olan harekât 25 Mart 1918'de Kızıltepe Anlaşması ile son bulmuş ve Buhara bağımsızlığını kazanmıştır.(Hatunoğlu, 2016:512).

Kazanılan bu zafer Buhara Emir'ini rahatlatmış, Genç Buharalılar hareketinde dağılmalara yol açmıştır. Merkez Komitesi Başkanı Feyzullah Hoca görevinden alınmış ve Moskova'ya gitmiştir. Üyelerin bazıları Taşkent'e bazılarıda Semerkand'a gitmişlerdir. Bu üyelerin çoğu komünist ideolojiyi benimsemiş ve Buhara Komünist Partisi'ni kurmuşlardır. Osman Kocaoğlu, Polat Hoca, Feyzullah Hocayeg gibi komünist olmayan üyeler ise Genç Buharalılar hareketini partileştirmeye çalışmışlardır.(Andican, 2003:76).

Kızıltepe Anlaşması ile bağımsızlığını kazanan Buhara Hanlığı Bolşevik Hükümetine bağımsızlığını kabul ettirmesi hukuki açıdan belirsizliğide ortadan kaldırmıştır. Fakat bu bağımsızlığın yeni hükümet tarafından da tanınması gerekmiştir. Kızıltepe ve Buhara Anlaşmaları ile bu belirsizlik sona ermiş Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığı Bolşevik Hükümeti tarafından resmen tanınmıştır. Buhara Hanlığı için bundan sonra bağımsızlığını koruması önemli bir ihtiyaç olmuştur. Bu sebeplede Âlim Han Buhara Hükümetinin üç önemli sorunu olarak görülen diplomasi, askeriye ve iç siyasete öncelik vermiştir.(Hatunoğlu, 2010:220).

25 Ağustos'ta Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin "Türk Bürosu", Türkistan Cephesi İhtilal ve Harp Şurası, Şark'ta Milletlerarası Propaganda Şurası ve Buhara Komünist Partisi'nin toplantısında Buhara'da İhtilali başlatma kararı alınmıştır.

26 Ağustos'ta Türkistan Komisyonu, Moskova'ya Emir'in 50.000 yakın asker topladığı ve Buhara harekât birliklerinin % 50'sinin Müslümanlardan meydana geldiğini bildirmiştir.(Hayit, 1995:263).

Çarçuy Vilayeti'nde Komünist taraftan olan Beşim Serdar, Sakar Köyü'nde bir ayaklanma ortaya çıkararak Sovyet askerlerinin yardımı ile vilayetteki idareyi ele geçirmiştir. Frunze 25 Ağustos 1920 tarihinde ayaklanan Buhara emekçilerine yardım için Türkistan Sovyeti askerlerine harekete geçme emri vermiştir. Savaşın 29 Ağustos'ta başlayacağını söyleyerek siyasi yönden yönetilmesi için Türk Komisyonu ve Türk Bürosu'nun yeni üyesi Seferov'u Buhara'daki Rus üssü Kagan'a yollamıştır. Buhara Emirliği'ni ortadan kaldıracak olan savaş 29 Ağustos 1920'de gece yarısı bir baskın şeklinde başlamıştır.(Hatunoğlu, 2016:515).

Rus ordusunu 10 000 asker, 46 top, 229 makineli tüfek, 4 zırhlı araba, 5 hızlı tren ve 12 uçak oluşturmuştur.(Hayit, 1995:264). Emir'in ordusu ise sayıca az ve kötü durumdaydı. Buhara şehrindeki mücadele çok kanlı olmuş ve beş gün sürmüştür. Daha fazla direnemeyen Emir, 1 Eylül 1920 tarihinde şehrin boşaltılmasını isteyen bir beyanname yayımlamış ve Doğu Buhara topraklarına kaçmıştır. Genç Buharalılar İhtilal Komitesi, Buhara Halk Cumhuriyetini ilan etmiştir.(Andican, 2003:77).

Âlim Han devletinin Bolşevikler tarafından işgal edilmesi sebebiyle Afganistan'a geçmek durumunda kalmış ve hayatını burada devam ettirmiştir. İçinde bulunduğu şartlar Hanı hem maddi hem de manevi yönden etkilemiştir. Bu duruma daha fazla dayanamayan Âlim Han Afganistan'ın başkenti Kabil'de vefat etmiştir.(Hatunoğlu, 2011:354).

1.2.1900–1920 YILLARI ARASI HİVE HANLIĞI'NIN SİYASİ DURUMU

Muhammed Rahim Han Türkistan hanlarının en değerlisi, akıllısı ve aydını olarak adlandırılmıştır. Şair olduğu ve "Feyruz" mahlasıyla şiirler yazmıştır.(Togan, 1981:259). Han Arabî ve Farsi lisan ve edebiyatına hâkimdir. Han'ın iyi kalpli hak ve adaletli olduğu dönemin gazetelerinde sık sık dile getirilmiştir. Bir Rus zabiti Muhammed Rahim Hanı, uzun boylu şişmanlamaya yatkın, sarı benizli, seyrek sakallı, yumuşak yüzlü bir adam olarak tasvir etmiştir.(Sırat-ı Müstakim, 1910:78). Muhammed

Rahim Han 20 yaşında tahta çıkmıştır. Dönemi boyunca devleti basit bir usulle idare etmiş ve halk ile iyi ilişkiler kurmuştur.(Sırat-ı Müstakim, 1910:78).

Hive Hanlığı iki asırdan beri Ruslar tarafından ortadan kaldırılmak istenmiştir. Ruslar Hindistan'a giden yol üzerinde bulunan Hive'yi ele geçirme yolları aramışlardır. Ancak daha sonra Hive Hanlığı Buhara Hükümetinin idaresini takip etmesi sebebiyle Rus işgaline maruz kalmıştır. Ruslar bu durumu meşrulaştıracak çareler arama yoluna gitmişlerdir. Bu çerçevede Hive'nin Rus ticaretine engel olduğunu, Kırgızlar ile beraber yağma yaptıklarını öne sürdükten sonra Hive'ye girmeye çalışmışlardır.(Troyskili Ahmed Taceddin, Tearüf-i Müslimin, 1910:254).

Bu sebeple de Ruslar Hive'yi almak için harekete geçmiştir. Bunun haberini alan Muhammed Rahim Han bir elçi göndererek "tarafımızdan sulhü bozucu hiçbir harekette bulunulmadığı halde memleketimize karşı giriştiğiniz hasmane hareketleri anlamak mümkün değil" diye bir sulh andlaşması teklif ettiyse de Ruslardan hiçbir cevap alamamıştır. Bu durum üzerine Muhammed Rahim Han İstanbul'dan ve Hindistan İngiliz konsolosluğundan yardım talebinde bulunmuş ise de Buhara ve Hokand Hanlıklarında olduğu gibi nasihatler ve komşu ile iyi ilişkiler kurma tavsiyeleri almıştır. Ruslar, General Kaufman idaresinde Hive üzerine yürümüştür. Muhammed Rahim tekrar sulh ricasında bulunduysa da Rus askerleri emir aldıkları gerekçesiyle reddetmişler ve üstün topçu ateşi sayesinde Hive'yi kuşatmışlardır. Han'ın son sulh isteğinin de reddeden Ruslar ağır bombardıman ile Hive'yi işgal etmişlerdir.(Saray, 1984:15). Hive Hanı Muhammed Rahim Han devletinin Rus askerleri tarafından alınması sebebi ile şehirden kaçmış ahali bunun haberini alır almaz Muhammed Rahim Han'ın küçük kardeşi Ata Töre'yi han ilan ederek memleketin İstikbali Ata Hanın ellerine bırakmıştı. Ancak Ata Han memleketi düşmüş olduğu halden kurtarmayı bile düşünmemiş vatani ve milleti Ruslara teslim etmeyi tercih etmiştir. General Kaufmann bu hükümdarı kendine muhatap almamış işgal sırasında kaçıp giden Muhammed Rahim Han'ı tercih etmiş ve Han Rusya'nın müsaadesiyle tekrar tahta çıkmıştır.(Troyskili Ahmed Taceddin, Tearüf-i Müslimin, 1910:256).

Bütün bu olaylar esnasında Hive Hanlığı'nın başkentini cesurane bir şekilde müdafaa eden Yamut Türkmenleri geri çekilerek Rus hâkimiyetini kabul etmemişlerdir. Bu durum neticesinde Genel Kaufman'ın emriyle General Golovaçov emrindeki Rus

birlikleri, Türkmenlere güya iyi bir ders vermek maksadıyla, Orta Asya istilaları tarihinin en büyük katliamlarından birini yapmış, kadın-çocuk ve ihtiyar ayırt etmeden binlerce Türkmeni barbarca katletmişlerdir.(Alpargu, 2002:983). Türkmenlere indirdiği bu ağır darbeye rağmen General Kaufman, onlardan harb tazminatı almaktan vazgeçmemiştir. 300 000 rublelik savaş tazminatı istemiştir.(Saray, 2017:114).

General Kaufman Hive hanı ile 18 maddelik bir sulh anlaşması imzalamıştır. Bu andlaşmanın en önemli maddeleri şunlardır. Hive Hanı Seyyid Muhammed Rahim Han kendisini bir Rus vassalı ilan etmiş ve savaşın sorumlusu Hive Devleti olarak gösterilmiş ve 2 200 000 ruble savaş tazminatı ödemek zorunda bırakılmıştır. Antlaşmaya göre Ruslar Hive toprakları üzerinde askeri üsler kurabilecekti. Hive Hanı, Rusya'yı Türkistan'ın hâkimi olduğunu kabul edecekti. Rus ticaret kervanları Hive topraklarında serbestçe dolaşacak ve onların emniyetinden, Hive hükümeti sorumlu olacaktı. Hive vatandaşları ile Rus vatandaşları arasında ortaya çıkacak ihtilafları halletmek için başkanı Rus olan ortak Hive-Rus mahkemesi kurulacak ve bu mahkemenin kararlarına itiraz edilmeyecekti. Rus tüccarları hiçbir vergi vermeden mallarını Hive'de satacak ve istedikleri yerlerde özel depolar yapabileceklerdi.(Kara, 2002:1406).

Bazı Rus kaynakları, Hive'nin işgal sebeplerinden biri olarak Rus esirlerin köle pazarlarında satılması üzerinde durmuştur. Diğer bazı kaynaklar ve konuşmalarda ise Rusya'nın Hive'deki esirlerini kurtarmak ve Hive'de kölelik düzenini sonlandırmak için Hive'ye bir sefer düzenlenmesi gerekliliğini belirtmiştir.(Yalçınkaya, 1997:82).

Bu dönemde ayrıca Rusya memurlarının Buhara emirinden ve Hive hanından nişan ve hediye almaları yasaklanmıştır.(Sırat-ı Müstakim, 1910:398). Muhammed Rahim Han 47 Yıl hüküm sürüp 2 Eylül 1910'da ölmüştür. Yerine oğlu İsfendiyar Töre geçmiştir.(Togan, 1981:260).

İsfendiyar Han 38 yaşında tahta geçmiştir. Avrupa tahsili görmemiş olan İsfendiyar Han Rusya Kazak ordusunda Mir Leva'dır. Ancak getirildiği göreve rağmen Rusça bilmemektedir.(Sıratı Müstakim, 1910:79). Sırat-ı Müstakim'de İsfendiyar Töre'nin babasına benzediği belirtilmektedir. Düz, ince ve zayıf bir çehreye sahiptir.(Sırat-ı Müstakim, 1910:79).

İsfendiyar Han tahta çıktıktan bir gün sonra gazetede beyanname yayınlayarak memlekette yeni bir yenileşme hareketinin başlayacağını bildirmektedir.(Şah Ahmed, Tearüf-i Müslimin, 1910:359). Bu netice doğrultusunda da İsfendiyar Han bir ıslahat fermanı ilan etmiştir. Bu ferman İsfendiyar Han'ın memleketinin yükselmesini isteyen, ahvalinden haberdar, aydın bir kimse olduğunu göstermektedir. Ferman da adil bir hakem olma, İslam hukukuna dayanma, halkın üzerine yüklenmiş ağır yolsuzlukları düzenleme, ziraat ve ticaretin ilerlemesi gibi konular yer almaktadır.(Sırat-ı Müstakim, 1911:240).

Hive Hanı İsfendiyar Han ilk ıslahat teşebbüsünü ahalinin en muhtaç olduğu idareden başlamıştır. Diğer önemli bir ıslahatta bir kaç yere hastaneler açıp buraya Rusya'dan doktorlar ve bunlara ait olan araç ve gereçleri getirtmeyi ferman buyurmuştur. Bundan ayrı bir teşebbüsde memleketi teşkil eden ziraat'a aittir. Han Hive'nin tarlalarının içinde bulunduğu müşkülattan kurtarmak için Semerkant şehrinde sulama toprağı ile memur bulunan Petrovski isminde bir Rus mühendisi oraya sevk etmiştir. Ayrıca memurlara maaş bağlanması hususunda da ıslahat yapmıştır.(Şah Ahmed, Tearüf-i Müslimin, 1910:359).

Hive Hanlığı 1912'den itibaren bir iç parçalanma dönemine girmiştir.(Andican, 2003:70). Hive Hanlığı'ndaki "Yomud" Türkmenleri Türkmenlere ait olan arazinin Hive Hükümeti tarafından ölçülmesi ve vergilerin arttırılmasından dolayı isyan etmiştir.(Sebilürreşad, 1912:16). Öncelikle Yomud Türkmenlerinin önderiyle bir görüşme yapılmış ancak bir anlaşmaya varılamamıştır. Yomudlar, Han'a karşı silahlı bir direnişe geçmişlerdir. Hive Hükümeti güçlü bir güvenliğe sahip olmadığından Rusya Hükümetinden askeri yardım talep etmiş ve Rusya Hükümeti bir miktar Kazak askeri sevk etmiştir. 26 Temmuz 1915'de ateşkes antlaşması yapılsa da Yomudlar silahlarını muhafaza etmişlerdir.(Hayit, 1995:176). İsyen lideri Muhammed Kurban Serdar, Yomud kabileleri tarafından Han ilan edilmiş ve Cüneyd Han ismini almıştır. Cüneyd Han 1916 yılı başlarında Hive'yi ele geçirmiş ve Hive Hanı İsfendiyar'ı kendisine bağımlı hale getirmiştir. Rusya Hükümeti tarafından Cüneyd Han'a baskı uygulanması üzerine Cüneyd Han Hive'yi terk etmiş ve İran'a geçmek zorunda kalmıştır.(Andican, 2003:70).

İsfendiyar Han'ın Rusya'dan farklı talepleri de olmuştur. Bu çerçevede Hive Hanlığı Hükümeti Petersburg'da bulunan Müslüman Heyet-i Merkeziyesine gönderdiği telgrafnamede Hive erkân-ı hükümetinin ıslahat ve idaresi için uzman kişiler rica etmiştir ve Müslüman Heyet-i Merkeziyesi bu talebi kabul edeceğini bildirmiştir.(Türk Yurdu, 1917:3454).

Bu olaylar Pehlivan Niyaz Yusuf yönetimindeki Genç Hivelileri harekete geçirmiştir. 1917 Şubat ihtilali sonrasında Genç Hiveliler reform isteklerini tekrar gündeme getirmiş ve Han üzerine baskı uygulamışlardır. İsfendiyar Han 5 Nisan 1917'de bir beyanname yayınlarak meşruti bir yönetime geçilmesini bir parlamento kurulmasını kabul etmiştir. Genç Hiveliler ve toprak sahiplerinden oluşan 32 üye bir parlamento kurmuş ve başkanlığa cedit harekâtı öncülerinden Baba Ahun, Başbakanlığa ise Mat Murat getirilmiştir. Cüneyd Han İran'dan dönmüş ve hükümetin lağvedilmesi konusunda Han'a baskı uygulamıştır. Hive Han'ı Haziran ayında hükümeti dağıtmış ve Genç Hiveliler parlamento üyelerini hapsedirmiştir.

1917 Ekim İhtilali Hanlıkta oluşan karışıklığı arttırmıştır. Genç Hiveliler Han yönetimine karşı Rus Askeri Yönetimi ile işbirliği arayışına girmiştir. Cüneyd Han ise hem Hive Hanına, hem de Ruslara karşı bir mücadele içerisinde yer almıştır.1918 yılında Hive Han'ı İsfendiyar Han Cüneyd Han'ın oğlu İşim tarafından öldürülmüştür. Hanlığın yönetimi Cüneyd Han'ın eline geçmiştir. Genç Hiveliler Ürgenç şehrini kendilerine üs olarak almış ve Kızıl Ordu ile işbirliklerini sürdürmüşlerdir. 1918 yılında Genç Hiveliler Hive İhtilal Komitesini kurmuşlardır. 1919 yılında Türkistan Cephesi İhtilal ve Harp Şurası ile Sovyet Hükümetinin Türkistan Komisyonu, Hive Hanlığına karşı savaş açmış gerekçe olarak da "Cüneyd Han'ın ve taraftarlarının kanlı diktatoryasından Hive emekçilerini kurtarmak" olarak ilan etmişlerdir. Dörtgöl'den hareket eden Rus birlikleri Hive Hanlığına girmişlerdir. 25 Ocak 1920'de Hive şehri Rus birlikleri tarafından ele geçirilmiş ve Hive İhtilal Komitesi 1 Şubat 1920'de bir halk kurultayı düzenlemiş ve Hanlık sistemi kaldırılarak Harezmi Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir.(Andican, 2003:71).

1.3.1916 TÜRKİSTAN MİLLİ İSYANI

I.Dünya savaşının başlaması ile Ruslar savaşın ilk yıllarında yenilgi almışlar ve Çarlık Hükümeti bir kararname çıkartarak Türkistan Türklerinden yarım milyon kişiyi askere alacaklarını bildirmişlerdir.(Saray, 1993:32). Alınacak olan askerlerin amele olarak alınması Türkistan halkının milli duygularını incitmiştir. Semerkand'da 1916 Mayıs ayında Müftü Mahmud Hoca, Münevver Kari, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Karı Kamil ve Abid Can bir kongre toplamış ancak kongerede alınan kararlar bir netice vermemiştir.(Baysun, 1943:18).

8 Mayıs 1916'da Çar Hükümeti, yabancı milletlerin cephe gerisinde hizmetleri için kullanılması konusunda seferberlikle ilgili emirnamesini yayınlamıştır. Türkistan Genel Valiliği'nden 250 000, Bozkır Genel Valiliği'nden de 234 055 Türkistanlıyı cephe hizmetleri için askere alma niyetindeydi. Bu emirname Rusya'nın eşit haklara sahip olmadığı Türkistan halkı için haksız bir yük olmuştur. Türkistan halkı çabuk tepki göstermiş ve gösteri düzenlemişlerdir. Böylece, 1916 Temmuzunun başında milli ayaklanma başlamıştır. Hocent şehri isyanın merkezi olmuştur.(Hayit, 1975:207).

Hocent şehrinde başlayan isyan tüm ülkeye yayılmış başta Yedisu, Rus göçmenlerinin yerleştirildiği bölgelerdeki çatışmalar ciddi bir hal almıştır. General Kuropatkin önderliğinde isyan bastırılmıştır.(Andican, 2003:161). İsyana katılanlar Rus topları ve makineli tüfekleri karşısında daha fazla dayanamamışlardır. Ruslar, ayaklanmaya katılanların hepsini öldürmüş mal ve arazilerini de müsadere etmiştir. Ayaklanma altı aydan fazla sürmüştür. 1917 başlarında ayaklanma bastırılmış 673 000 Türk hayatını kaybetmiş, 168 000 Türk Sibiryaya sürülmüş ve 300 000'e yakın Türkler de Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kalmışlardır.(Saray, 1984:20). Çarlık Hükümeti bu durumdan yararlanarak ölen, sürgüne gönderilen ve ülkesini terk eden Türkistanlıların arazi ve mülklerini Slav göçmenlere dağıtmıştır.(Andican, 2003:161). Cizzak Sancağında 2 000 ve Yedi-Su bölgesinde 2 510 000 arazi hediye verilmiştir. Ayaklanma hasat zamanında başladığından açlık baş göstermiştir. Memleket bir enkaz yığına dönüşmüştür. Ruslar, hürmet ve riayet anlamında yerli halkın bir Rus subayı gördüğünde durması ve diz çökerek selamlaması için emir çıkarmıştır. Rus önderlerinden Kerenskiy, 13 Aralık 1916'da Duma'da Rus hükümetini suçlamış ve şöyle demiştir;

"Mevcut savaş cephelerine bir de yeni bir Türkistan cephesi ilave edildi. Beyler, Türkistan, Kırgız (=Kazak) ve Bozkır bölgeleri, Tula veya Tambovskiy eyaletleri değildir. Bunlara, İngiliz ve Fransızların müstemlekelerine bakmaya alıştıkları gözle bakmak gerekir."(Hayit, 1995:210–211).

Rusların bazıları bu ayaklanmayı Pan-islamcı ve Pan-türkçülerin yaptığı bir gerici ayaklanma olarak kabul etmiş ve ayaklanmayı Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Almanya'nın teşvik ettiğine inanmışlardır.1916 isyanı'nın milli iradeye dayalı bir ayaklanma olduğu gerçeğini görememişlerdir.(Vurgun, 2016:322).

1.4.1917 YILI RUS İHTİLALLERİNİN TÜRKİSTAN'A ETKİLERİ

1.4.1.Şubat İhtilali

Rus Sosyal Demokratları, Anayasal Demokratlar ve Sosyal Devrimciler tarafından başlatılan ihtilal 300 yıllık Ramanov Hanedanlığının sonunu getirmiştir.(Hayit, 1995:213). Çarlık himayesindeki bütün milletler tarafından büyük bir değişimin müjdesi olarak algılanmıştır. İhtilal haberinin Taşkent'e ulaşmasıyla Türkistan Valisi General Kuropatkin, askeri kuvvetleri ile yeni hükümetin emrinde olduğunu ve bölgede çıkabilecek ayaklanmaları bastıracağını bildirmiştir. Hükümet Mart ayında Çarlık dönemi idari yapısını lağvetmiş, valilikler yerine geçici yönetim komiteleri tayin etmiştir. Türkistan Bölgesinin idaresi Şcepkin başkanlığında 9 üyeli bir komiteye verilmiştir.(Andican, 2003: 39). Ceditçiler Münevver Kari'nin başkanlığında 1917 Mart'ın da Şurayı İslam adı altında ilk teşkilatlanmalarını yapmışlardır.(Hayit, 1997:17).

Şubat İhtilali'nden sonra başa geçen Geçici Hükümet idari kadroda değişiklik yapmış ve sevilmeyen yöneticileri değiştirmiş, polis ve jandarma teşkilatını lağvetmiştir.(Devlet, 1999:246). 20 Mart 1917'de Geçici Hükümet Rusya'daki bütün vatandaşların eşit olduğu hususunda bir kararname yayınlamıştır. Bu kararname Türk boylarının hak arama mücadelesini daha da kuvvetlendirmiştir.7 Mart 1917'de Kazan da Müslüman Merkezi Şurasını Kurma toplantısı düzenlenmiştir. Toplantı da "Milli Şura" kurulmuş ve toplantıyı Tanaçev yönetmiştir. Şuraya Sadri Maksudi, Fuat Tuktar, Molla Abdullah Apanay, Abdullah Taymas, İ. Half, Necip ve İlyas Alk kardeşler seçilmişlerdir. Bu toplantı da Geçici Hükümete telgraf yollanarak merkezi otoriteyi ikna

ve işbirliğine zemin hazırlanılmaya çalışılmıştır.(Devlet, 2011:43). Rus Hükümetinin kurduğu Geçici Hükümet'de Türkistan Komitesi üyeleri arasında dört de Müslüman bulunmuştur. Bunlar; Sadri Maksudi, Alihan Bökeyhan, Abdulaziz Devletçin ve Mehmetcan Tınışbay'dır. Ancak bu üyeler Türkistan'ın kaderini kendisinin belirlemede fazla çaba gösterememişlerdir.(Hayit, 1997:17). Rus üyeler ise I. Preobrazhenskii, Livapovskii, Elpatiev ve Shkepskii'dir.(Allworth, 1994:215)

Şubat İhtilali Türkistan Genel Valiliğinde ve Bozkır bölgesinde milli hayat ve hareket serbestliği kazandırmıştır. Türkistanlılar, milli-siyasi taleplerini daha açık bir şekilde arz etme ve milli amaçlarını Rusya'ya takip edilmeksizin siyasi bir şekilde oluşturma imkânına sahip olmuşlardır. Bu sebeple Türkistanlılar 17 Nisan 1917'de Taşkent'de 440 delegenin katıldığı "Türkistan-Müslüman Kongresi"ni açmışlardır. Kongrenin içeriğinde Rusya'nın devlet şekli ve Türkistan'ın kendi kendini idare etmesi ile ilgili problemlere yer verilmiştir. Ancak kongrede bulunan Rus vekilleri, Rusya'nın gelecekteki devlet şekli konusunu ve bu devlet içindeki Türkistan'ın yeri meselesinin Rusya'nın kurucu meclisine bırakılmasını istemiş ve kongre bu yüzden Türkistan'ın geleceği ilgili kesin bir tasarı hazırlayamamıştır. Kongre'de görüşülen diğer bir konuda arazi meselesidir. Rus göçmenlere verilen toprakların eski sahiplerine geri verilmesi talep edilmiş ise de bu durum gerçekleşmemiştir.(Hayit, 1995:216–217). Kongreye katılan delegelerin hepsinin Ceditizm taraftarı olmaması ve din yönetimi taraftarı muhafazakârların olması sebebiyle farklı gruplaşmalar meydana gelmiştir. Türkistan'daki bütün akımların bir çatı altında toplanması gerekliliğini savunan Ubeydullah Hoca, İslam Şurası'ndaki ceditleri ve muhafazakârları bir araya getirebilmek amacı ile Türkistan için bir Milli Merkez kurulmasını teklif etmiştir. Teklif kongre tarafından kabul edilmiş ve Mustafa Çokayoğlu başkanlığında Türkistan Müslüman Merkez Şurası kurulmuştur.(Andican, 2003:39). Kongre şu şahıslardan oluşmaktaydı; Mustafa Çokay (başkan), Ubeydullah Hoca, Asadullah Hoca, Abidcan Mahmud, Mir Adil, Şah Ahmet Şah İslam, Müftü Mahmut Hoca Behbüdi ve Müfti Sadrüddin Han'dır.(Hayit, 1995:218). Milli Merkez içinde yer alan muhafazakarların yeterince temsil edilmedikleri gerekçesiyle Haziran ayında toplanmış ve Şir Ali Lapin önderliğinde Ulema Cemiyeti adı ile bir teşkilat kurmuşlardır.(Andican, 2003:40).

Gerekli olan en önemli durum Rusya Müslümanlarının genel bir toplantısını düzenlemektir. Bu sebeple de IV. Devlet Duması Müslüman Fraksiyonu'nun üyeleri,

Büro üyeleri ile birlikte 15–17 Mart tarihlerinde Petrograg'da yaptıkları toplantıda bütün Rusya Müslümanlarının Kongresi'ni toplama kararı alınmıştır. Kongreyi toplamak ve düzenlemek görevine Ahmed Salihov getirilmiş ve "Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu" kurulmuştur.(Devlet, 1999:248). İki ay gibi kısa bir süre de kongre için gerekli zemin hazırlanmıştır. Kongreye 450 delege davet edilmiş olmasına rağmen, talebin fazlalığından delege sayısı iki misli artmış ve 980 delege katılmıştır. Katılan delegelerin içinde yüz kadar Müslüman kadın vardır ve kadınlar kendi haklarıyla ilgili birçok talepte bulunmuşlardır. Ayrıca Damla Alimcan el-Barudî Hazretleri kongre tarafından müftülüğe aday seçilmiştir.(Türk Yurdu, 1917:142). Rusya Müslümanları Kongresi 1 Mayıs 1917 Moskova'da Ahmet Salihov'un başkanlığında açılmıştır. Kur'an okunduktan sonra Musa Carullah Bigi açılış konuşmasını yapmıştır. Başkanlık Divanına 12 kişi seçilmiştir.(Devlet, 2011:58). İyi niyet dilek ve tebrik konuşmalarından sonra Geçici Büro tarafından hazırlanan program takdim edilmiş ve komisyonlar kurulmuştur. Bu komisyonlar;1.Rusya'nın gelecekteki idare şekli komisyonu 2.İşçiler komisyonu 3.Toprak-su komisyonu 4.Kadınlar komisyonu 5.Kurucu Meclis'e seçim için hazırlık komisyonu 6.Savaş ve askeri teşkilat komisyonu 7.Dini ve medeni işler komisyonu 8.Maarif komisyonu 9.Mahalli idareler komisyonudur.(Devlet, 2011:60). Bu kongre'de 271 muhalif oya karşı 466 muvafık oy ile federal usulünde Cumhuriyet tesisi lehinde bir karara varılmıştır. 10 Nisan tarihli Taşkent'te çekilen bir telgrafla Hive Hanı'nın meşrutiyet ilan ettiği yine aynı tarihli Yeni Buhara'dan gelen telgrafnamede Buhara Emirinin tebaasına meşrutiyet vaat ettiği haber verilmiştir.(Türk Yurdu, 1917:138).

Kurultayda kadının geleceği önemli bir yer teşkil etmiştir. Kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olmaması, milli ve demokratik mücadelede zorluklara yol açmaktaydı. Kafkasya ve Türkistan'da şeriatın baskısı sebebiyle kadınlar ikinci sınıf insan muamelesi görmekteydi. Bu sebeple Alimcan Barudî ve Musa Carullah Bigi din adamlarının fikirlerine başvurularak 24–27 Nisan'da Kadınlar Kurultayı'nın teklif ettiği kararlar kabul edilmiştir. Bu kararlar; 1.Şeriata göre kadın ve erkekler eşittir, 2.Şeriata göre kadınlar siyasi ve içtimai faaliyetlere katıldıklarından seçimlere de katılabilirler, 3.Kadınları eşit haklara sahip olan milletler güçlüdür. Kadınlar Kurucu Meclis seçimlerine katılmalı ve kendileri de seçebilmelidir, 4.Nikâh kıyılırken her iki tarafında rızası alınmalıdır, 5.Kadınların boşanma hakkı olmalıdır, 6.16 yaşından küçük kadınlar evlendirilmemelidir, 7.Nikâhtan önce çiftler sıhhatli olduklarını doktor raporuyla teşvik

etmelidirler, 8.İki kadınla evlenmek kaldırılmalıdır, 9.Kazakistan'da kız babalarının başlık alma âdeti kaldırılmalıdır ve Müslimeler siyasi ve vatandaşlık hukuku yönünden erkekle eşit olmalıdır. Ancak alınan bu kararlar 10 Mayıs kurultayında şeriata uygun olmadığı sebebiyle 191 imzalı tahrir sunulmuş, Kırım Mahkeme-i Şeriyye üyeleri de kararları kabul etmediklerini bildirmiştir. Bu sebeple de muhafazakârların kadınlara eşit haklar verilmeyeceği anlaşılmış ve Kurultay'ın kararları tavsiyeden ileri gitmemiştir.(Devlet, 1999:261).

Müslüman Türklerin yaşadığı Türkistan ve Sahra eyaletlerinde yeni esaslara göre Tanzimat ve teşkilat yapılmak üzere tesis olunan komisyona Üçüncü Duma azasından Kazanlı Sadri Maksudi ile Kırgızlardan Bükey Han ve Tunç Bay tayin edilmiştir.(Türk Yurdu, 1917:142).

Müslümanlar kongresinde en önemli olaylardan biri de "Milli Merkez Şura"nın kurulmasıydı. Şura'da 30 üye bulunmaktaydı. Bunlardan 7'si eski Türkistan Genel Valiliğinden 5'i de eski Bozkır Genel Valiliğindendi. Şura Başkanı Ahmed Salihati'idi.(Hayit, 1995:224). Merkezi Şura'nın Türkistanlı üyeleri; Ubeydullah hoca, Zeki Velidi Togan, Külbay Toguzoğlu, Çuynakoğlu, Abdul-Halikoğlu, Rahmandenderlioğlu, Orenbayoğlu, Kuşçioğlu, Orazbayoğlu, Dost Muhammedoğlu, Tanaçoğlu ve Dostcan Akkağız Hanımdır.(Togan, 1981:359).

Bu kurultayın önemi, bütün Türk boylarının farklı görüşteki temsilcilerinin fikirlerini birbirleri önünde açıkça belirtmiş olmalarıdır. Kongrede aşırı muhafazakârlar, aşırı dinciler, liberaller, Türk Birliği taraftarı olanlar ve sosyalistlerde bulunmuştur. Çarlığın çöküşü, Türk boylarında Ruslara karşı "Türk Birliği"ni kurmak gerektiğini gözler önüne sermiş olsa da, bu şuur gelişmemiş ve her boy kendi menfaat ve problemlerine eğilmiştir. Türk boyları ayrı ayrı milli mücadeleye girişmişler ise de Bolşeviklerin himayesine girmek durumunda kalmışlardır. Böylelikle Rusya Çarlık İmparatorluğu Bolşevik İmparatorluğu olarak yeniden anılmaya başlamıştır.(Devlet, 1999:266).

1917 yazında Ruslar ve Müslümanlar arasındaki bölünmenin daha da kesinleştiği görülmüştür. Ekonomik durum 1917 yazında felakete uğramıştır. Tahıl için ayrılan alanın azaltılması ve tarımın yoğun pamuk artışına doğru itilmesi olumsuz

etkilemiştir.1917'de Rusya Orta Asya'ya tahıl gönderememiş ve kıtlık kırsal alana yayılmıştır.(Allworth, 1994:219).

1917 yılına kadar Rus partileri içerisinde yer alarak siyaset yapan Türkistanlı aydınlar, Şubat devriminden sonra bir parti kurma sürecine girmişlerdir. Türkistan'da kurulan ilk siyasi parti Alaş Partisi'dir. Orenburg'da toplanan Kazak cedidleri 1906'da kurulmasına rağmen siyasi faaliyeti durdurulan Kazak Anayasal Demokrat Partisi'nin ismini değiştirmiş ve Alaş Orda yapmışlardır. Partinin ilk başkanı Ahmet Baytursun olmuştur. Daha sonra bu partiye karşı Toğusoğlu Külbay ve arkadaşları tarafından Üç Cüz partisi kurulmuştur.(Andican, 2009:322). 1917 Mart- Nisan aylarında Şura-i İslam ve Şura-i Ulema ve Turan cemiyetleri ile Türkistan federalistlerin oluşturduğu Türk Âdem-i Merkez Partisi, bütün Türkistan ve Kazakistan Müslümanlarına önderlik yapmak düşüncesiyle İttifak-ı Müslimin isimli siyasi parti faaliyet göstermeye başlamıştır.(Rasulov, 2017:11). Âdem-i Merkez partisinin programı toprak meselesi ve kadın hakları gibi konular dışında daha çok Azerbaycan Müsavat Partisinin programına benzediği görülmüştür. Ancak Münevver Kari hatıralarında o dönemde Türkistan'da bulunan siyasi teşekküller içerisinde yalnızca toprak meselesinin gündeme getirildiğini not düşmüştür. Parti, kurulduktan bir süre sonra "Yaşasın Birleşik Halk Cumhuriyeti" logosuyla "Türkîli" isimli bir yayın organı çıkarmıştır. 1917 yılındaki gelişmeler Yaş Buharalılar içinde de değişimlere sebep olmuş ve gizli olarak yürüttükleri faaliyetlerini artık parti kurarak devam ettirme kararı almışlardır. Yaş Buharalılar İhtilal Partisi'ni kurmuşlardır.(Andican, 2009:323). Bunların dışında Semerkand'da 1917'de Mirvac-ul İslam ve Sana-ul İslam, Hokand'da Müslüman Mihnetkeşleri İttifakı, Katta Kurgan'da Revnak-ul İslam ve Hocent'te Muayin-at Talibin gibi partiler kurulmuştur.(Rasulov, 2017:11).

Şubat İhtilalı ile birlikte basın hayatında da büyük bir canlanma başlamıştır. Taşkent'te 7, Namangan'da 2, Semerkant'da 2, Hokand'da 2, Semey'de 2 olmak üzere Türkistan'da 17 gazete yayımlanmaya başlamıştır. Taşkent'de Cedidler tarafından Necat, Turan, Uluğ Türkistan, Şuray-ı İslam, Kengeş, Birlik Tuvı ve Türkîli adıyla yedi gazete yayımlanmıştır. Bu gazeteler Ekim Devrimi'ne kadar olan kısa süre içinde yayımlanmıştır.(Andican, 2009:323).

1.4.2.Ekim İhtilalı

25 Ekim 1917'de Bolşevikler iktidarı ele geçirmiştir. Petersburg'daki olaylara paralel olarak da Taşkent'deki Komünistlerde iktidara el koymuşlardır.(Andican, 2009:323). İktidarlarını sürdürebilecek kadar güçlü olmayan Bolşevikler Sosyal Demokratlar ile bir ittifak kurmuşlardır. Kasım ayında yapılan Sovyet Kongresi'nde Türkistan'daki Sovyet hâkimiyeti ilan edilmiştir. Kongre'de 21 komiserden oluşan Türkistan Halk Komiserleri Konseyi kurulmuştur. Komiserlerin 5'i komünist, 2'si Sosyal Demokrat ve 8'i Sosyal Revolüsyonerden oluşmaktaydı. Kongreye Türkistanlılardan hiçbir temsilci alınmamasına da karar verilmiştir.(Andican, 2003:42).

25 Kasım 1917'de Halk Komiserleri Konseyi bir bildiri yayımlamış, Türkistan halkına idareyi ele aldıklarını bildirmiştir. Komünist Ruslar Türkistan üzerindeki iktidarda sadece kendilerinin hakkı olduğunu ileri sürmüşlerdir.(Hayit, 1995:234). Bu gelişme Türkistanlılar arasında büyük tepkilere yol açmıştır. Şir Ali Lapin önderliğinde Ulema Cemiyeti Taşkent'te 515 delegenin katılımıyla Müslüman Kongresi düzenlemiş ve iktidarın Türkistanlılara devredilmesini istemiştir. Lapin, Taşkent Sovyet liderlerine Rusların ve Müslümanların eşit olarak katılacakları bir koalisyon hükümet önerisinde bulunmuş ancak olumlu bir cevap alamamıştır. Bu gelişmeden dolayı Türkistanlı Ceditler ve muhafazakârlar arasında zorunlu bir ittifak ortaya çıkmış. Milli Merkez ve Ulema Cemiyeti bir araya gelerek Hokand Muhtariyetinin ilanıyla ilgili çalışmalara başlamışlardır.(Andican, 2003:43).

1.4.3.Hokand Merkez Cumhuriyeti

Ulema Teşkilatı Taşkent'teki hükümete katılma konusunda olumlu cevap alamayınca Mustafa Çokayoğlu önderliğinde Milli Merkeze yönelme kararı almışlardır. İki teşkilat bir araya gelerek Hokand şehrine yönelmiştir. 9 Aralık 1917'de Türkistan Müslümanlarının IV. kongresi Hokand'da 180 delege ile açılmış. 10 Aralıkta delege sayısı 203 olarak belirlenmiştir. Kongrenin gündeminde Türkistan'ın hükümet şekli, Türkistan'ın güney-doğu federasyonuna girme meselesi, bir icra komitesinin seçilmesi ve Türkistan da bir Anayasa Meclisinin kurulması maddeleri yer almıştır.(Hayit, 1995:247). Kongre 36 Müslüman ve 18 Rus üyeden oluşan bir meclis seçmiş ve

ardından 12 kişilik bir geçici hükümet kurmuş ve 27 Kasım'da Türkistan Muhtariyetini ilan etmiştir.

27 Kasım'da yayımlanan Muhtariyet Bildirgesi'nde Rusya Cumhuriyetinin federal yapılanmasına saygı duyulduğu ve Türkistan için topraklı mülkiyet talep edildiği belirtilmiştir. Muhtariyetin uygulanmasından tek yetkili kuruluşun Türkistan Kurucu Meclisi olacağı geçmiştir. Ayrıca Türkistan'da yaşayan azınlıkların haklarının korunacağı bildirmede yerini almıştır.(Andican, 2003:43). Tınışbay tarafından Hokand şehrinde hükümet kurulmuştur. Yeni hükümet bir milli meclis teşkil etmiştir. Meclisin verdiği kararlar arasında Kırım, Kafkasya, Buhara, Hive Türklerine selam telgrafları çekilmiştir. Ayrıca Osmanlı Türklerine çekilecek telgraf haberleşmeleri ve kurulmalarına kadar tehir edilmiştir.(Türk Yurdu, 1918:160).

28 Kasım'da yeni teşkil edilen devlet Türkistan Muhtariyeti olarak adlandırılmıştır. Kurultayda devletin anayasası ile icra organlarını belirleyecek olan Türkistan Kurucu Meclisi toplanana kadar ülkeyi yönetecek iki organ seçilmiştir. Türkistan Geçici Sovyeti ve Türkistan Halk Meclisi'dir. Türkistan Geçici Sovyet'inin üye sayısı Rusya Kurucu Meclisinde Türkistan için belirlenen milletvekili sayısı aynı olacak biçimde 32 olarak belirlenmiştir. Türkistan Halk Meclisinde 54 üyeli ve gayri-Müslim temsilcilere de 18 koltuk ayrılmıştır. Bununla, halk meclisinde Türkistan ahalisi nüfusu içinde sadece %7'lik oran gayri-Müslimlere % 33'lük bir temsil hakkı verilmiştir. Bu durum Türkistan Muhtariyeti kurucularının azınlık haklarını koruyacakları hususundaki kararlarının samimi olduklarını göstermiştir.(Kara, 2002:125).

Hükümeti oluşturan kabine şu kişilerden oluşmuştur. Devlet Başkanı ve İçişleri Bakanı: Muhammed Tınışbay, Başkan Yardımcısı: Şah Ahmed Şah İsmail, Milli Savunma ve Emniyet Bakanı: Ubeydullah Hoca, Tarım Bakanı: Hidayet Yurgülağa, Sağlık Bakanı: Mir Adil, Kalem Müdürü ve İçişleri bakan vekili: Abdurrahman Orazay, Eğitim Bakanı: Nasırhan Töre, İaşe Bakanı: Abidcan Mahmud, Maliye Bakanı: Salomon Herzfeld'dir.(Hayit, 1995:247-248).

Kurulan hükümet Rusya'da yaşayan ve Türk ve Müslümanlar arasında ilan edilmiş bir milli hükümet olması sebebiyle önemlidir. İlan edilen bu muhtariyet Türkistanlılar arasında bir bayram havası yaratmış ve her tarafta şenlikler düzenlenmiştir. Taşkent'te düzenlenen şenliklere katılan halkın üzerine Rus birlikleri

tarafından ateş açılmış ve birçok kişinin ölümüne sebep olmuştur. Halkın Milli Muhtariyete gösterdiği sevgi Rusları dahi korkutmuştur.(Evcı, 2006:46).

Bu gelişmeler Sovyet Hükümeti'nin hiç hoşuna gitmemiştir. Hokand Muhtariyetinin başarılı olması durumunda Türkistan bölgesinde Sovyet hâkimiyeti tartışılır hale geleceği için otonoma en kısa zamanda son verilmeliydi. Ancak Taşkent Sovyetlerinin elinde yeteri kadar askeri güç yoktu ve Moskova ile Taşkent arasındaki hatlar Rus lideri General Dutov'un kuvvetlerince kesilmiş durumdaydı. Hokand yönetimine Türkistan'ın her tarafından destek mesajları gelmekteydi. Hükümet, Moskova yönetimine mesaj göndererek "Türkistan bölgesinde tek yasal merci "olarak kabul edilmesini istemişti. Stalin'in bu duruma cevabı ise "halk tarafından seçilen Sovyet yönetimlerinin tek yasal güç olduğu ve bunların dışında hiçbir gücün muhatap alınmayacağı" şeklindeydi. Hükümet bir taraftan Ocak 1918'de genel seçimlere gidileceğini ilan etmişti. Diğer taraftan da hükümet para ve silah desteği arayışındaydı. Dışişleri bakanı Mustafa Çokay, Dutov ile temas kurmuş ancak olumlu cevap alamamıştır. Türkistan'ın Kazak bölgelerinde kurulan Alaş Orda yönetimi ise kendi dertleriyle uğraşmaktaydı. Hükümetin silah ve para desteği sağlayamamış olması, yönetimde karamsarlığa sebep olmuştur.(Andican, 2003:44).

Hokand Hükümeti Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nin varlığını sağlamlaştırmak için çalıştığı zaman mali güçlükler ile karşılaşmıştır. Maliye Bakanı Şah İslam halktan 30 milyon değerinde bir kredi alınması teklifinde bulunmuş Halk Şurası tarafından bu teklif onaylandıysa da Tınışbay bu duruma karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Tınışbay istifa etmiş, Halk Şurası Übeydullah Hoca'ya devlet başkanlığı teklifinde bulunmuş Übeydullah Hoca teklifi kabul etmemiştir. Bu sebepten dolayı Mustafa Çokay devlet başkanı, Übeydullah Hoca'da başkan yardımcısı olmuştur.(Hayit, 1995:249).

Taşkent'teki Sovyet Komiserliği Hokand Hükümeti'ni kendisini tehdit eden bir varlık olarak görüp hükümeti yıkmaya çalışmıştır. Sovyet Komiserliği Hokand'ın işgali için 7 Şubat 1918'de Moisey Kuzmin Şkarupa komutasındaki Rus hücum kıtası Hokand'a gelmiştir. 22 Şubat'ta Rus ve Ermenilerden oluşan kızıl birlikler Hokand'ı işgal edecek duruma gelmişlerdir. 1 000'den fazla dükkân temellerine kadar yanmış Sovyet Rus ve Ermenilerin katliam hareketleri başlamış ve Hokand'da 10 000 'e yakın insan öldürülmüştür. Sovyet delegasyonu, Muhtar Cumhuriyeti'nin başkanı Çokay'ı

ziyaret etmiş ve hükümeti feshetmesini istemiştir.12 Şubat 1918'de Sovyet birlikleri hükümet binasını işgal etmiştir. Halk Şurası ve hükümet mensuplarından 50 üye tutuklanmıştır. Hokand Milli Hükümeti zor kullanılarak dağıtılmıştır.(Hayit, 1995:250-251).

Hokand Muhtariyetinin yıkılmasından sonra şehri ve hükümeti savunma görevini üstlenen Ergeş Korbaşı emrindeki kuvvetlerle birlikte geri çekilmiş ve Bolşevizm karşıtı bir direniş hareketini başlatmıştır. Bu hareket daha sonraki yıllarda Basmacılık olarak tanımlanmıştır.(Andican, 2003:47).

Hokand Hükümeti kısa varoluşunda bazı başarılarla da imza atmıştır. Eğitim ve Kültür Bakanı Nasır Han Hoca, Türkistan'da yeni yöntemle okulların tanıtımını yapması için büroyu ikna etmiş ve okullara dağıtım için 500 000 kopya Münevver Kari'nin Adab'e Avval'i bastırılmıştır. Tarım Bakanı Hidayat Yurgul Aga, Ruslar tarafından el konulan toprakların geri dönüşünü ve kara topraklarının topraksız köylülere dağıtılmasını öngören bir kanun hazırlatmış ve bu tedbir bir süre sonra Sovyet tarafından kabul edilmiştir. Belki de en büyük pratik başarının Paul Bergne'ye göre silah alımları da dâhil olmak üzere hükümet faaliyetlerinin finansmanı için popüler abonelik yoluyla 30 milyon ruble kredisinin yükseltilmesiydi.(Everett-Health, 2003:39). Sovyet tarihçilerine göre Hokand Hükümetinin çöküşünün olası tüm nedenlerinden birinin özerk yönetimin yerel işçi sınıfının desteğinden hoşlanmadığı olmuştur.(Everett-Health, 2003:41).

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

2.1.TÜRKİSTAN HANLIKLARI'NDA SOSYAL HAYAT

2.1.1.Nüfusu Teşkil Eden Topluluklar

2.1.1.1.Özbekler

Türkistan'da nüfusu oluşturan temel gruplardan biri Özbeklerdir. Özbek ulusunun bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkması İbrahim Ayba'nın torunu Ebu'l Hayır Han zamanında olmaktadır. Sülalesinin menşei Coçi Hanın oğlu Şiban Han'dan gelmektedir. Özbek sülalesinin beşinci göbekten torunu Külüg Ming Timur, Özbek Han'a hizmet etmiş ve bu sebeple de sadakati neticesiyle de kendisine tabi kabileleri Özbek adını almıştır.(Alpargu, 2002:957). Özbek adının Ebu'l Gazi Bahadır Han Altın Orda beyi Özbek'in adından geldiğini söylemektedir. Özbek Han'ın hanlığın başına geçmesi ile onun emrindekilere Özbekler denildiğini ileri sürmektedir. Başlangıçta şahıs adı olan Özbek daha sonra bir Türk Topluluğunun adı olarak geçmektedir. Özbek adını Özbek Han ile bağlantılı olduğunu ileri süren görüşlerin başında Mirza Uluğbek'in ki gelmektedir. Mirza Uluğbek zamanın ilerlemesi ile Türkistan'da yaşayan Türk halkının Özbekler ile karışmaları sonucu Özbek adını aldıklarını belirtmiştir. Bunlar Özbek Han ile beraber olan Seyid Ata'nın müritleridir.(Omorov, 2012:8).

Özbekler XIV-XV. yüzyıllar da Müslüman Türkler olarak anılmaya başlanmışlardır. Buhara Hanlığı'ndaki Özbeklerin sayısı oldukça kalabalıktır. Özbekler Mangıt, Ming, Yüz, Kırk, Ung, Ungaçit, Celayir, Saray ve Kongrat gibi boylardan oluşmaktadır.(Omorov, 2013:75). Özbekler Buhara, Semerkand, Karşi, Şehr-i Sebz'de yaşamaktadırlar. Schuyler Özbekleri uzun seyrek sakallı, tavırları ve giyinişleri sade olarak tasvir etmiştir.(Schuyler, 2007:105–106).

Özbeklerin Buhara'da yaşadığı yerler işlenmemiş toprakların olduğu kısımlardır. Özbekler: yerleşik çadır yaşantılarını sürdürenler, tarımla uğraşanlar ve tamamıyla göçebe Özbekler olarak üçe ayrılmıştır. Özbeklerin davranışları Taciklere göre daha

kibardır. Buhara'da yaşayan Özbeklerin koyun derisinden yapmış olduğu koyu şapkalar onların tanınmalarının en önemli simgesidir. Özbekler sabırlı, kararlı ve dürüst insanlar olarak tanımlanmaktadır.(Orhan ve Aysel, 2017:310). Kendilerine özgü yaşam şekilleri ve dilleri yerli halkı kültür bakımından etkilemiştir. Özbekler ve Sartların birbirleri ile iyi etkileşim içinde olmadıkları görülmektedir.(Vurgun, 2013:771). Buhara hükümetinin 1909 yılı nüfusu iki milyona yakındır. Hükümeti teşkil eden emirler Timur'un soyundan gelen Türklerdendir. Konuştukları dilleri de Türkçedir.(Hüsni Gıyas, Sırat-ı Müstakim, 1909:350).

Hive Hanlığında Özbekler hanlığın en soylu topluluğu olarak görülürdü. Hanlık da Özbekler Uygur-Nayman, Kanglı-Kıpçak, Kiyat-Kongrat, Nokuz-Mangıt olmak üzere dört boydan meydana gelmekte ve hanlığın en önemli askeri sınıfını oluşturmaktadırlar. Hive hanlığındaki en kalabalık nüfusu oluşturan Özbekler, Buhara'da olduğu gibi çok fazla kabilelere ayrılmış ve her bir kabile bir kanalın kenarına yerleşmiştir. Hive'de en önemli Özbek kabileleri Kongrat, Nayman, Kiyat, Uygur, Nukuz, Kanglı, Hitay ve Kıpçak'tır. Hive'de ki sulama kanallarının onarılması ve yenilerinin yapılması Özbeklerin yerleşik hayata geçmelerinde etkili olmuştur.(Çelik, 2004:97).

2.1.1.2.Tacikler

Tacikler kendilerini Tocik diye adlandırmaktadırlar. Tarih de Araplar ve Acemler içinde Tacik kelimesi kullanılmıştır. Tacik kelimesi Divanü Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig de İranlı manasında kullanılan bir kelime olmuştur. Tacikler hakkında en önemli araştırmayı Sadreddin Ayni Arapça ve Farsça yazılmış Orta Çağ kaynaklarına dayandırmıştır. VIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya ve Horasan'da yaşayan ve Farsça konuşan halkın olduğunu söylemektedir. Tacikler, Samani Devletinin yıkılmasından sonra Orta Asya ve Türk Moğol devletlerinin egemenliği altında ve istedikleri yerde yaşamışlardır. Tacikler yoğun olarak Semerkand ve Fergana bölgelerinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.(Türkoğlu, 2010:351–352).

Taciklerin en fazla olduğu hanlık Buhara Hanlığı olmuştur.(Hatunoğlu, 2011:131). Taciklerin Buhara Hanlığındaki sayıları Orta Asya'nın diğer bölgelerine göre yoğunluk göstermekte ve sayıları 650 000 civarında olduğu söylenmektedir. Taciklerin

Tatarları Sir Derya'dan Çu'ya oradan da Altay Dağlarına doğru ilerletmeleri sebebiyle Buhara'nın bazı bölgelerine yerleşmiş oldukları görülmektedir.(Vurgun, 2013:34). Buhara'da bulunan Tacikler yasama ve kanun yapma gücünü elinde bulundurlardı. Bunların dilleri Farsçadır.(Hüsnü Gıyas, Sırat-ı Müstakim, 1909:350).

Batı ve Doğu Türkistan'da yaşayan Kent Türklerine "Sart" adı verilmektedir. Türklerle karışan ve Türkçe bilen İranlılara ve yahut Farsça konuşan Taciklerle etkileşim içinde olan ve İran medeniyeti altında bulunan Türklere de Sart denildiği olmuştur.(Togan, 1981:65). Bu sebeple de Hive'de yaşayan Tacikler "Sart" adıyla anılmaktadır. Sartlar'ın yerleşik hayat yaşadıkları ticaretle ve iktisatla uğraştıkları bilinmektedir.(Vurgun, 2013:770). Hive Hanlığında Sartlar en yüksek sivil idarede ki kişi olan Mihter topluluğundan seçilmesine rağmen yönetimde aktif rol oynamadıkları bilinmektedir. Sartlar Hive hanlığının düzenlediği askeri seferlere katılmaktadırlar. Hive hanı Hive dışındaki askeri seferlerine Sartlar'dan oluşan birliklerle gitmektedir.(Çelik, 2004:99). Zengin bir Sart'ın evi büyük ve süslüdür. Fakir bir Sart'ın evi ise daha küçük ve bir odadan oluşmaktadır. Sartların evlerinde ve elbiselerinde tek düzelik hâkimdi.(Bonvalot, 1884:42).

Tacikler dağların içlerine doğru yerleşim göstermektedirler. Burada yaşayan Tacikler "Galçalar" olarak adlandırılmıştır. Tacikler büyük siyah sakallı, iri ve şişman kişiler olarak tanımlanmaktadır. Tacikler kişisel görüntü ve süse önem vermektedirler.(Schuyler, 2007:104-106). Tacikler'in eskiden beri harbe girmekten uzak durdukları ve bunların esas karakterlerinin de bu olduğu söylenmektedir.(Omorov, 2013:68). Fergana'da Hokand hanları devrinde Tacikler dağlara sürülmüşlerdir. Fergana'da Özbek ve Taciklerden ayrı Sartlar'da bulunmaktadır. Bu durum da burada Türkçe konuşan şehir halkına bu adın verildiği anlaşılmaktadır. Sartlar Fergana'da siyasi bir kuvvet oluşturmaktadırlar.(Barthold, 2017:202).

2.1.1.3.Yahudiler

Tüm bu etnik grupların yanında Türkistan'da Yahudiler de bulunmaktadır. Yahudiler dinlerini yaşamakta son derece serbesttirler. Ancak kendi dillerini değil Farsi dilini kullanırlar. Buhara halkından hiçbir farkları da yoktur.(Hüsnü Gıyas, Sırat-ı Müstakim, 1909:350). Yahudi topluluğu Türkistan'da çok eskilere gitmektedir.

Yahudiler Semerkand, Taşkent, Buhara, Hokand ve köylerde yaşamaktadırlar. Buhara'da yerleştikleri yer ise Katta Kurgan ve Karşı'dır. Nüfusları 4000 civarında olmaktadır. Yahudi mahallesinin bulunmasından dolayı dini geleneklerini koruyabilmişlerdir.(Orhan ve Aysel, 2017:323). Yahudiler diğer halklardan ayrı yaşamış ve Müslüman halk ile karışmamışlardır. Yahudiliğin Türkistan'da yayılma sebebi olarak İpek Yolu büyük önem arz etmektedir. Ticaretteki gelişmişlikleriyle Radanit adı verilen Yahudi tüccarlar büyük rol oynamışlar ve ticaret postaları kurmuşlardır. Buhara Yahudilerinin Türkistan'da bulunmalarına karşı çeşitli görüşler yer almaktadır. Bu görüşlerde ortak olan nokta, Yahudilerin atalarının birçok nesil önce İran'dan bölgeye girmiş olmalarıdır. Bu sebeple Buhara Yahudileri İran Yahudilerinin kolu sayılmaktadır.(Omorov, 2013:69). Buhara dışında yaşayan Yahudiler gelenek ve görenekler üzerinden Buhara Yahudilerini etkilemiştir. Evlilikte denklik büyük bir ölçü kabul edilmektedir. Semerkant'tan bir aile Şehrisebz'deki bir aileden üstün görülmesi buna örnek olarak verilebilir. Türkistan halkının sahip olduğu ataerkil aile yapısı Buhara Yahudilerinde de görülmektedir. Buhara Yahudileri akraba ile olan ilişkilere önem vermiş ve genellikle kendi aralarında evlenmişlerdir. Bu ilişkiler daha çok baba tarafından akrabalar ile yapılmış bunun sebebi olarak da mal varlığının aile içerisinde kalması esas alınmıştır.(Arık, 2005:218). Yahudiler Müslümanlarla aynı haklara sahip değildirler. Ata binmeleri ve toprak sahibi olmaları yasaktır. Ticaretle uğraştıkları için kumaş ve ipek boyaması üzerinde uzmanlaşmış ecza imalinde ve hekimlikte de ilerlemişlerdir.(Bonvalot, 1884:37). 1911'de Türkistan'da yaşayan Buhara Yahudilerinin Türkistan'dan gitmeleri emir edilmiştir. Bu sebeple Zakaspi vilayeti valisi Yavro Yenof yalnızca Buhara Yahudilerinin değil Afgan ve İran Yahudilerinin ve İslam dinini kabul eden "cedid" namını taşıyan Yahudilerin gönderilmesine karar vermiştir. Bu durumdan dolayı Merv, Tahta Bazar ve Mergay dan 6 yüz kadarı gönderilmiştir(Sırat-ı Müstakim, 1911:420).

Hokand hanlığında bulunan Yahudiler ise "Cugut" adı verilen mahallerinde de yaşamaktadırlar. İpek boyacılığıyla uğraşmaktadırlar. Burada bulunan Yahudilerin İran'dan oldukları ve bu sebeple Farsça yani Tacikçe konuştukları söylenmektedir. Giyimleri Özbeklerden ve Taciklerden farklıydı.(Omorov, 2013:71).

Buhara'da Müslüman halkın dışında Timur'un zaferleri neticesinde Horasan ve Maveräünnehir'de bulunan 30 000 kadar olan İranlı Şii Buhara'ya getirilmiştir. Yeni

gelen İranlılar Buhara halkını kısmen etkilemiştir. İranlı Şiiler daha çok saray ve hükümet dairelerinde hizmetli olarak kullanılmıştır. Rus istilası sırasında bunlar saray ve hükümet dairelerinde ki yerlerini korumuş hizmet etmeye devam edip zaman ile terfi ederek yerlerini sağlamlaştırmışlardır. Buhara'nın her tarafına yerleşmiş ve büyük konaklar yaparak nüfuz sahibi olmuşlardır. Giyim kuşamlarında Buhara halkını örnek almışlardır. Memleketi ele geçirmek gayesiyle Buhara emirlerine, veliahtlarına türlü türlü vesveseler vererek Buhara hükümetini sefil bir halde bırakmışlardır. Buhara halkına her ne kadar benzeseler de kendi mezheplerini unutmamışlardır. Rusya istilası sırasında Buharilerin en büyük vezirleri ve ser askerleri Şiilerdendir.(Hüsnu Gıyas, Sırat-ı Müstakim, 1909:351).

2.1.2.Gündelik Hayat

Orta Asya'da sabah ezanı ile birlikte başlayan gün akşam ezanı ile son bulmaktaydı. Başta Buhara olmak üzere gündelik hayat bayağı aktifti. Sokaklarda yürüyen ve at-eşek üzerinde insanlar görülürdü.(Vurgun, 2013:124). Buhara'da göçebe hayatın izleri gündelik hayatta da yer bulmuştur. At, eşek, katır ve deve ulaşım aracı olarak kullanılmaktadır. At sırtındaki zengin insanlar kendilerine refakat etsin diye köleleri yanlarında bulundururlardı. Buhara halkı lüks bir yaşantıya sahip değildi. Kullandıkları İran halılarının iyi olmadığı, mobilya kullanmadıkları, saati pek bilmedikleri ve evlerinde gümüş eşya kullanmadıkları bilinmektedir. Evlerin durumu da iç açıcı değildi. Buhara halkının göçebe ve sonradan yerleşik halklardan oluşması yaşam şekillerine göre adet ve geleneklerini değiştirmişti. Buhara da dini inancın da gündelik hayat üzerinde etkileri büyüktü. Bu açıdan Özbekler ile Osmanlılar benzerlik göstermekteydi.(Orhan ve Aysel,2017:349).

Kasaba ve şehirler de hayat pazar yerlerindeydi. Dar sokaklarda açılan dükkânlar bulunmaktaydı. Pazarlar da kemerler bulunur, diğer yerlerde ön tarafa gerilen bir halı, dükkânı kışın kar ve yağmurdan korurdu.(Bacon, 78). Hokand'daki pazar yerleri Orta Asya'nın en iyisi olarak nitelendirilirdi. Hokand düzenli ve pişmiş tuğladan yapılan dükkânlarıyla meşhurdu. Caddeler geniş ve üzerleri kalaslarla desteklenen çatı ile örtülüydü. Perşembe ve pazar günleri ticaretin en yoğun olduğu günlerdi.(Schuyler, 2007:348).

Şehirler de en güçlü sosyal alan mahallelerdi. Mahalleler otuz altmış arasında evlerden oluşurdu. Mahallelerde bir camii de bulunurdu. Mahalleler karışık insanlardan meydana gelse de her etnik grubun ayrı mahallesi vardı. Tacikler ve Özbekler ayrı ayrı mahallelerde oturur, Yahudilerin mahalleleri de ayrıydı. Ticaret amaçlı gelen Hintliler ise kervansaraylar da yaşardı. Mahallede yaşayanlar sünnet, düğün, cenaze gibi törenler de birbirlerine yardım eder, İslami bayramları birlikte kutlarlardı.(Bacon, 85).

Gündelik hayatta kadınlar sokakta dolaşmakta hürdü. Kamusal hayatın dışında oldukları için şehirlerde kadınları görmek pek mümkün değildi. Sokaklarda çoğunlukla erkek nüfus hâkimdi. Kadınlar dışarı çıktıklarında dikkat çekmemeye özen gösterir, zaman zaman yoksul ve yaşlı kadınlar gibi giyinerek çıkarlardı. Kadınlar genelde at üzerindeydi ve çok azı yürümekteydi. Buhara'da kadınlar buldukları topluluğa göre farklılık göstermekteydi. Kadınlar arasında Türkmen kadınlar ayrı bir yer teşkil etmekteydi. Türkmen kadınları çok çalışkan, cesaretli insanlardı. Türkmen kadınları erkeklerle birlikte bulunur, ipek eğirir, yünden, pamuktan, iplik bükür, kilim ve halı dokur, dikiş diker, çadırları bozup kurar, su taşır, çamaşır yıkar, yünleri ve ipekleri boyarlardı.(Vurgun, 2013:125). Kadınlar aile fertlerinden başkalarına yüzlerini göstermezdi. Evlerin avlusunda ve damlarda serbesttirler burada güneşten yararlanıp komşu kadınlarla sohbet ederlerdir.(Bacon, 83).

Erkeklerin hayatı kadınların hayatına göre daha iyiydi. Daha özenle yetiştirilip ve okula daha uzun giderlerdi. Orta halli ailelerin erkek çocukları altı-yedi yaşına gelince eğitime başlardı.(Bonvalot, 1884:53). Erkeğin gündelik hayatta işi ve çalışma alanı belli olmakla bağ-bahçe işleri, ekinin kaldırılması, hayvanların bakımı, baskınlara katılmak erkeğin işiydi. Erkekler demir işçiliği yapar, at ve deve için eyer diker yünden ip örerlerdi. Alış-veriş işlerini zaman buldukça yaparlardı. Erkekler boş vakitlerinde başlık ve pabuç yapmaya çalışır, şarkı söyler, çay ve çelim içerlerdi.(Blocqueville, 1986:60). Erkekler eşlerinden ayrı çalışmaktadır. Kasaba ve şehirlerde yaşayan erkekler boş vakitlerini çayhanede geçirirdi. Köyde yaşayan erkekler ise kış günlerinde sırayla birbirlerinin evlerinde toplanır ve sohbet ederlerdir.(Bacon, 84).

Türkistan halkının kendilerine özgü batıl inançları bulunmaktadır. Buna Kur'an'ın içeriklerini ve yorumunu uyguladıkları takdirde tamamen doğru ve bütün suçlamalardan uzak kalacaklarına inanmaları örnek olarak verilebilirdi. Kanunları

kâfirlerin inançlı kimseler ile benzer kıyafetler giymelerini yasaklamaktadır. Buhara'da da içkinin yasak olduğu, bir kimsenin içki içerken görmenin mümkün olmadığı böyle bir davranışın kişinin hayatı için tehlike arz edeceği bilinmekteydi.(Orhan ve Aysel, 2017:350).

Türkistan halkının günlük yaşantısında atın büyük önemi vardır. Schuyler Özbeklerin bu konuda aşırı derecede ata düşkün olduklarından bahsetmektedir. Kırgız ve Argamak atları en iyi iki cinsti. Kırgız atı küçük ve dayanıklı, Argamak atı ise melez bir cins olarak büyük ve ince yapılı daha çok gösteri için kullanılan bir attı.(Schuyler, 2007:126). Türkistan'ın güney kısımlarında güzel yapılı, cüsseli ve asil atlar yer alırdı. Türkistan'ın orta ve güney kısımlarında asil doğu atı ırkları yetiştirilmekteydi. En tanınmış at Türkmen atlarıydı. Türkmen atlarında Teke ve Yomut atları iki ayrı at ırkını oluşturmaktaydı. Teke atı Türkmenler tarafından saf olarak yetiştirilmiş eski doğu atıdır. Teke atları Rusya, İran, Afganistan ve Hindistan'a ihraç edilmekteydi. Teke atlarının vücut şekilleri farklılık göstermekteydi. Başları küçük, boyu uzun, yele ve kuyruk kılları ince ve seyrek, bacakları uzundu. Teke atları uzun mesafe yürüyüşlerinde dayanıklıdır.(Çınar, 2001: 12). Yomut atları ise Teke atları kadar olmasa da yiğit, dayanıklı ve iklim şartlarına uyumlu atlardı. Türkmen boylarından olan Yomudlar tarafından yetiştirilmekteydi. Yomut atları hızlı yürüyüşlü, uzun mesafe atıdır ve savaşlarda süvari atı olarak kullanılmaktaydı. Açlığa, dağ ve çöl şartlarına dayanıklı bir attır.(Çınar, 2001: 29–30). Yerli halkın kullandığı tek araç "arba" adı verilen iki tekerlekten oluşan geniş bir at arabasıydı. Bu arabalar bazen hasırla kaplanırdı. (Schuyler, 2007: 126).

Türkistan'daki fakirlere yardım etmek adına çeşitli cemiyetler açılmak istenmiştir. Taşkent de çıkan Türkistan Vilayeti gazetesinde Müslüman Cemiyet-i Hayriye'nin açılacağı yazmaktadır. Cemiyetin maksadının fakir Müslümanlara yardım etmek ve çocukların talim ve terbiyesiyle ilgilenmek olduğu belirtilmiştir. Bunun dışında cemiyetin Dar'ülaceze ve Dar'ülyetam tesislerinin açılması için sarf ve gayret göstereceği geçmektedir.(Sırat-ı Müstakim, 1909:272).

2.1.3.Doğal Afet

2.1.3.1.Deprem

Türkistan'da depremler oldukça sık görülmektedir. Özellikle baharda depremler daha az olmaktadır. 1820'li yıllarda Buhara'da büyük bir deprem meydana gelmiş ve Mirza Uluğ Beg medresesinin minareleri bu depremde yıkılmıştır. Ayrıca Semerkand şehrinde de sık sık depremler meydana gelmiş ve büyük hasarlara neden olmuştur. Buhara'da ilkbaharda depremin olacağına dair bir inanış vardı. Depremden emin olmak için toprağa gecedan bir bıçak saplanır ve yeni yılın başlangıcının toprağın sallantısıyla bıçağın yere düştüğü an olduğu kabul görülürdü.(Vurgun, 2013:169-170).

1910 senesi de Türkistan Müslümanları için afet ve felaket senesi olmuştu. Telgrafların verdiği haberlere göre depremin merkezi Isık gölünün doğusuydu. Deprem 10 000 kilometrelik bir arazide gerçekleşmişti. En çok hasar alan yerlerden biri Taşkent şehriydi. Deprem 34 dakika devam etmiş, bu afetin oluşturduğu dehşetten birçok kimsenin şuuru gitmiş, en çok Kırgızlar etkilenmişti. Dağlık köylerde yaşayan kişiler deprem sırasında köylerden kaçarken kayıp olmuşlardı.(Sırat-ı Müstakim, 1910:319). Altı gün devam eden depremde 2500 kişi ölmüş, geriye kalan insanlar açlık ve sefalet çekmiş hayvanlar ise fırtınada telef olmuştu. Bu hususta Tearüf-i Müslimin dergisinde Rusya Müslümanlarının topladığı ianenin yeterli olmadığı vurgulanmıştır.(Tearüf-i Müslimin, 1910:109).

Ancak Türkistan'da yaşanan depremle ilgili haberlerin Osmanlı basınında geç bir tarihte yer bulması bölgede yaşayan Rusyalı Müslümanların ve Türkistanlı aydınların konuya duyarsız kalmaları ile suçlanmalarına neden olmuştur. Yapılan haberlerin sıradan bir şey olarak gösterilmesi ve yabancı bir gazete olan Osmanişir Loyd gazetesinin daha insani olarak bakması ağır eleştirilere yol açmıştı.(Özkaya, 2016:137). Tanin tarafından tercüme edilen Osmanişir Loyd gazetesindeki makalede yer alan yazıda yüz binlerce ailenin zelzeleden dolayı aç, sefil ve mekânsız kaldığı Rusya hükümetinin afetten etkilenenler için çok çaba sarf ettiği halde para yetiştiremediğinden bahsetmektedir. Başta Tanin gazetesi olmak üzere diğer Türk gazetelerinin depremde bahsetmemeleri Türkistan halkını derinden üzmüştür.(Troyskili Ahmed Taceddin, Tearüf-i Müslimin, 1910:101–104). Ancak gazetelerdeki depremle ilgili haberlerin az

olmasının nedenini batıya dönük siyasette aramak gerekliliği üzerinde durulmuştur.(Özkaya, 2016:138).

Ortaya çıkan bu durumun hiçbir surette kabul görmediği Tearüf-i Müslimin dergisindeki yazılarda Osmanlı halkının, aydınlarının ve gazetelerinin bu konuda sessiz kalmadıkları dile getirilmiştir. Türklerin milliyetperverlik ruhunu içinde barındırdıklarından bu sebeple de geçmişlerindeki ecdatlarına karşı son derece hürmet ve iftihar duyduklarından bahsedilmektedir. Bu netice ile bir komisyon teşkil edilmiştir.(Tearüf-i Müslimin, 1911:127). Kurulan Komisyona Kırım talebelerinin verdiği konferans münasebetiyle dönemin padişahından 10 800 kuruş alınmıştır. Ayrıca talebelerden, askerlerden, medreselerden, şeyhülislamlık dairesi tarafından gönderilen para 35 000 kuruş civarındaydı. Bunların dışında köylerde de iane toplanmaya başlanmıştır.(Sırat-ı Müstakim, 1911:414). Osmanlı Şeyhülislamlarından Musa Kazım Efendi'de Türkistan'da vukua gelen bu deprem neticesinde kurulmuş olan Türkistan iane komisyonuna bütün din kardeşlerinin iştirak etmesi ricasında bulunmuştu.(Musa Kazım, Sırat-ı Müstakim, 1910:397).

Türkistan'da yaşanan bu felaket sebebiyle bazı şairler bu durum karşısında kayıtsız kalamamıştır. Genç bir şair olan İzzet Ulvi "İlk Yurd" adında bir şiir yazarak Türkistan halkının yaşadığı acılara değinmiştir.(Sırat-ı Müstakim, 1911:14). Bunun dışında manzum bir eser kaleme alan İshak Refet Bey'de bu acıyı dile getirmiştir.(Sırat-ı Müstakim, 1912:39).

2.2.RUS BASKISININ SOSYAL HAYAT ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Rus işgali sebebiyle sosyal hayat üzerindeki baskı her kesimi etkilemiştir. Bu sebeple de Taşkent'de Müslüman kadınlara yönelik sosyal faaliyetler yapılmaya başlanmıştır. Taşkent'in önde gelen ailelerinden Mahtap Hanım efendinin önderliğinde kadınlara özel mevlidi şerif ve edebiyat meclisi tertip etmiş. Birçok kadının katılımıyla beraber "kayniş" adında bir perdelik tiyatro oynanmış ardından "kalli musiki" orkestrası tarafından milli havalar söylenmiştir. Piyano tarafından ilahi bir hava eşliğinde açık bir Türkçe ile mevlid nebi okunmuştur.(İslam mecmuası, 1913–1914).

Rusya hükümeti Türkistan Müslüman halkını Ruslaştırmaya başlamıştı. Bu sebeple de şer'i mahkemeleri kaldırmak ve din işlerini de Rus mahkemelerine taşımaya çalışmışlardır. Ruslar şer'i mahkemelerin kaldırılma sebebi olarak mahkemelerin kontrolsüzlüğünü, rüşvet alımlarını ileri sürmüştü.(İslam Dünyası, 1913:301). Rusya Müslümanlarının mahkemelerinin kaldırılması, Rusya'nın hakimiyeti altında yaşayanları kendi hukukuna bağımlı hale getirme hareketi olarak görülmektedir.(Özkaya, 2017:86).

Buhara, Hive, Kırım, Kırgız ve Tatar Müslümanları Rusların zulmünden inlemektedirler. Rusya Hükümeti bu yerlerde Müslümanların siyasi ve içtimai işlerine müdahale etmekle kalmayıp dinlerini serbestçe yerine getirmekten onları men eylemiş, kadınların başörtülerini kaldırmış, gittikçe çoğalan genelevler açtırmıştı. Kuran-ın ancak Rus lisaniyla kısmen eğitimine müsaade edilmişti.(Sebilürreşad, 1914:435).

Ruslar Türkistan halkını her fırsatta kandırmaya çalışmaktaydı. Bu çerçevede Ruslar ahaliden az miktarda hayvanat ve nebatat toplamışlardı. Rus memurları bu sebeple mahalleleri dolaşarak onlara eski idareleri zamanında ne kadar hayvanat ve nebatatta sahip olduklarını belirtmişlerdir. Kendi idarelerinde bunun çoğaldığını söyleyerek idarelerine girmelerini istemiş ve bunun karşılığında da sadakat nişanı vereceklerini söylemişlerdir. Bunun dışında dükkânlara Çarın aile fotoğrafını astırmışlardır. Ayrıca Buhara Hükümetinin hazinesi de Ruslar tarafından ödünç alma adı altında gasp edilmişti.(Sebilürreşad, 1915:88).

Rusya'nın idaresi altında bulunan Müslümanların gereği gibi davranarak silâh altına girmekten kaçınmışlardı. Rusların her türlü zorlamalarına hedef olmuşlardı. Mektupları açılmış, meskenlerine Rus yaralıları yerleştirilmiş, dışarı çıkmaya, kimse ile görüşmeye izin verilmemişti. Rus Kazakları İslam mahallerinde dolaşmış, Müslümanların dini ve milli kurumlarını kapatmış, silahlarını ellerinden almıştır.(Sebilürreşad, 1914:446).

2.3.TÜRKİSTAN HANLIKLARIN'IN İKTİSADİ DURUMU

Türk hayatında ekonomik ihtiyacın karşılanması için yardımlaşma ile başlayıp değiş-tokuş ile devam eden bir ticari yapı başlamıştır. Ticaretin ilk halini değiş-tokuş oluşturmaktadır. Ancak daha sonra paranın ticarete girmesi ticaretin yönünü değiştirmiştir.(Baykara, 1997:149).

Buhara, Taşkent ve Semerkand şehirleri ticaretin yoğun olduğu şehirlerdir. Semerkand pazarlarında pamuk ve ipekli kumaşlar, hazır giyim eşyası, başlıklar, testiler, leğenler, kovalar, baltalar, tarım araçları, çivi, kapı kilidi, zincirler, bıçak ve eğeler, savaş araçları, fırınlar, mücevherler, kese ve hasırlar, yazı kâğıtları, kitaplar, odun, kereste, mum, sabun, et ve tatlılar satılırdı. Semerkand'da kâğıt üretimi ve tekstil önemli bir yer tutardı.(Alpargu, 2002:998).

Buhara Türkistan'ın en önemli ticaret merkezlerinden biridir. Buhara'dan Çin'e, Hindistan'a, Afganistan'a ve diğer ülkelere kervansaraylar ile ticaret yapılmaktaydı. Çin, İran ve Afganistan'dan çay, ipek, toprak çanak çömlekler, deve ve keçi tüyü, boyalar Rus şehirlerinden ise fabrikalardan getirilen pamuklu ürünler, şeker, kahve ve çeşitli hırdavat ve diğer mallarla değiş-tokuş yapılırdı.(Orhan ve Aysel, 2017:429).

Türkistan'ın önemli şehirlerinden olan Buhara'nın bu durumu coğrafi konumundan kaynaklanırdı. İpek Yolu'nun kavşak noktasında bulunması ilk zamanlardan beri ticaret merkezi olmasını sağlamış ve ekonomisi bu sayede gelişme imkânı bulmuştu. Buhara Türkistan'ı bir yandan Rusya'ya, Afganistan'a, Hindistan'a, Doğu Türkistan'a ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezini oluşturmaktadır. Kervan ticareti Buhara'nın önemini arttıran en önemli unsur olarak görülmekteydi.(Hatunoğlu, 2011:124).

Buhara tüccarları Rusya'ya ve Astrahan'a yılda bir-iki kere, Hindistan'a ulaşmak için kervanlar yola çıkarırlardı. Hindistan ile kıymetli eşya ve takı alışverişi yapılmaktaydı. Hanlık içerisinde iç ticaret de sorunlar bulunmaktaydı. Ülkenin farklı pazarlar arasında iletişim kuramaması tüccarlar ve müşteriler arasında sıkıntı oluşturmaktaydı. Hanlıktaki yolların kötü durumda olması bu durumu daha da vahim bir hale sokmaktaydı. Buhara ve Semerkand arasında ki yollar diğer yollara göre iyi durumdaydı. Mevsimlerde ticareti etkileyen bir durumdu. Sonbahar ve ilkbaharda

çamurlu topraktan dolayı tüccarlar mallarını pazara tam zamanında ulaştıramamaktaydı. Buhara'da tüccarlar elinde bulunan malı çıkarmak için bir veya iki pazara gitmek durumundaydı.(Vurgun, 2013:171).

Buhara önemli ticaret yeri olması sebebiyle dünyanın her tarafından ürünler göz önünde idi. Rus pamuklarının yanında İngiliz, Fransız ve Alman kumaşlarını içinde barındırmaktaydı. İngiliz kumaşları Afgan yolu üzerinden ithal edildiğinden kabili adıyla anılmaktaydı. Rus şeker Buhara'da Taşkent'de olduğundan daha ucuz ve çoğu zaman bu ülkeye Buhara'dan ihraç edilmekteydi.(Schuyler, 2007:429).

Rusya ile Buhara Hanlığı arasında kervan ticareti mevcuttur. Belli zamanlarda hanlıktan ve Rusya'dan hareket eden kervanlar ile iki ülke arasındaki ticaret gelişme içerisindedir. Buhara'dan yılda üç kez kervan yola çıkardı. Rusya'dan ise kervanlar Eylül ayı ortasından Kasım ayı ortalarına kadar farklı zamanlar da çıkar ve Buhara Hanlığı'na ulaşırdı. Rusya'dan gelen en önemli mallar Sibiry kürkü, tahta tabaklar, av kuşları, zırh Alman yapımı kılıçlar ve silahlardı.(Çelik, 2009:189). Rus kaynaklarında Buhara hanlarının astragan kürk ticaretinden para kazandıkları da geçmekteydi.(Çağatay, 1996:24).

Buhara İslam tüccarlarından bir heyet Buhara'da elektrik fabrikası tesis etmek üzere bir şirket açmıştı. Şirket sermayesine 200 000 ruble (24 000) lira Osmanlı parası toplanmıştır. İlave olarak 100 000 ruble (12 000) lira da tedarik edilmiştir.(Sebilürreşad, 1912:138).

Buhara pazarı Türkistan şehirleri içinde önemlidir. Pazarlarda bulunan dükkânlar Tahran, Tebriz ve İsfahan'daki dükkânlar gibi gösterişlidir. Toptan satış tüccarları ve büyük eşya depoları bu pazarlarda yer almaktaydı.(Çınar, 2006:114).

Türkistan şehirlerinden Hive'de iç ve dış ticaret önemli bir yer teşkil etmekteydi. Hanlıkta Hive şehri ticaret ve zanaatkârlık merkezlerinden biri olarak görülmekte büyük ve küçük pazarlarda memleketin çeşitli yerlerinden getirilen çiftçilik ve zanaatkârlık ürünleri görülmekteydi. Hanlık Buhara Hanlığı başta olmak üzere Karakalpaklar, Türkmenler ve Kazaklar ile ticari ilişkiler oluşturmuştu.(Ziyayev, 2007:21).

Hive Hanlığında dış ticaretin şehri Ürgenç'tir. Ürgenç'den Rusya, Orenburg ve Astarhan'a ihracat yapılmaktaydı.(Orhan ve Aysel, 2017:435). Ürgenç ile Astarabat ile yapılan ticaret düşük seviyede olmaktadır. 80 ile 100 deve arasında değişen bir iki

kervan yola çıkmaktaydı. Buhara'dan Astrahan'a gitmek için kullanılan yollar Ürgenç şehrinde geçmekteydi. Böylece tüccarların Buhara'dan ithal etmiş oldukları mallar Rusya'ya ulaşmak için Ürgenç'te yüklenir ve buradan ulaştırılmaktaydı. Ürgenç'in ticari hayatı Hive, Buhara ve Mangışlak arasındaki ticaretle gelişme göstermekteydi.(Vurgun, 2014:310). Hanlıkta ticaret çok fazla gelişme imkânı bulamamıştır. Yapılan ticaret Sartlar tarafından yapılmaktaydı. Ticaretin en gelişmiş olduğu yerlerde Sartların yaşadığı Ürgenç şehri olmuştu. Ticaret haftanın belirli günlerinde kurulan pazarlarda yapılmakta ve dükkânlarda doğu ve batı ülkelerinden gelen mallar bulunmaktaydı. Han ticaret yapan tüccarlardan vergi almakta, en yüksek vergiyi de Rus tüccarları ödemekteydi. XIX. yüzyılda Hive Hanlığı Orta Asya'nın en büyük esir ticaret merkezini oluşturmaktaydı. Rus, İranlı ve Kürt esirler bulunmaktaydı.(Çelik, 2004:103).

MacGahan Rusların Hive'ye girmesinden sonra ticaretin burada azaldığından Ürgenç şehrine doğru ilerlemekte olduğundan bahsetmekteydi. Hive de bulunan üç yüz dükkândan sadece pazartesi ve perşembe günleri alış-veriş olduğunu söylemekteydi. Hive dükkânlarından alınıp satılan eşya yaş ve kuru yemiş, çay, şeker ve Rusya ile Buhara imalatı olan bez kumaş ve ayakkabılar, bakır ve demirden imal edilmiş mamüller ve Rusya'dan gelen çay ibrikleri ve çay fincanından ibaretti.(MacGahan, 1995:189).

Hive ticareti üç yol ile yapılmaktaydı. Orenburg'dan Kazala ve İrkibay vasıtası ile 54-55 gün sürmekte, Orenburg'dan Emba ordugâhı vasıtası ile 43 gün sürmekte ve Hazar'dan Mangışlak vasıtasıyla Üst-Yurt'u doğrudan karşıya geçen yoldu. Bu yol su sıkıntısı yüzünden zordu ve 1855 yılından beri kullanılmamaktaydı. Hive'den Buhara'ya Amu Derya üzerinden gidilmekteydi.(Schuyler, 2007:218). Hive ve Buhara arasındaki ticaret sonbahar ve kış aylarında gerçekleşmiştir.(Orhan ve Aysel, 2017:437).

Hive yolunda Kırgızlar tarafından saldırılara uğramaları sonucu Rus tüccarlar ticarete girmekten geri durmuşlar, Hiveliler ise kendi adlarında ticarete devam etmişlerdir. XIX. yüzyılda Rus elçiler sık sık Hive'yi ziyaret ederek ticareti geliştirmeye başlamışlardır. Ancak Çar II. Nikola döneminde Ruslar Hive ticaretinde büyük rol oynamaya başlamış, saldırgan tutumlarını arttırmışlar ve Hiveli tüccarları tutuklamışlardır.(Vurgun, 2013:773). Hive şehrinde tüccarların alışveriş yaptığı büyük

bir kervansaray mevcuttur. Bu kervansarayda Rus, Orta Asya, Çin ve Hint malları satılmaktaydı.(Çınar, 2006:125).

Türkistan'da Rusya Hükümeti 1913 senesine kadar ecnebilerin ticaretine izin vermemişlerdir. Son zamanlarda bu durum kısmen kaldırılmıştır. Bu durumdan istifade eden iki Fransız taciri Türkistan'da bir ticaret müessesesi açmıştır.(Sebilürreşad, 1913:120).

Hokand başta Buhara ve Kaşgar olmak üzere Hive, Afganistan, İran, Çin, Osmanlı Devleti ve Rusya ticaretinde önemli yer tutmuştur. Buhara ile Hokand arasında kervan ticareti yaz aylarında yoğunlaşıp sonbahar da azalmıştır. Hokand Çin ile olan ticari ilişkisinde çay, porselen yemek takımı ve ipek almaktadır. Hokand ve Rusya arasındaki ticari ilişkiler önemlidir. Bu ticaret özellikle XIX. yüzyılda bir artış göstermektedir. Hokand Rusya'dan daha çok ipek ve pamuk kumaşlar, halı, kurutulmuş meyve ve pirinç almışlardır. Ruslar ise demir, bakır ve çelikten yapılmış fabrika ürünleri, çini, tabak, ayna, işlenmiş deri, basma, pamuk dokuma, kadife, şeker, yemek takımları ihraç etmiştir. Hokand ve Hive arasındaki ticaret Buhara Hanlığı ile olan düşmanlıktan dolayı kısıtlanmış, kervanların sayısı azalmıştır.(Orhan ve Aysel, 2017:441).

Schuyler Hokand ticareti hakkında yoğun istatistiklere varmıştır. 1872'de bölgeden yapılan ithalatın 2 189 836 ruble olduğunu ihracatın ise 1 273 520 olduğunu söylemiştir.(Schuyler, 2007:212). Hokand ticareti için Taşkent'ten iki yol bulunmaktaydı. Biri Telav yolu diğeri ise Hocent yolu ile sağlanmaktaydı.(Schuyler, 2007:217).

Taşkent şehri Türkistan'ın en mühim iktisadi şehirlerdendir. Rusya ve Sibiryta taraflarından birçok ticaret erbabının bu şehirde idari haneleri bulunmaktaydı. Müslüman tüccarların gayretiyle iki ticaret bankası tesis edilmişti.(İslam Mecmuası, 1913/1914:96). Bu durum bölgede Müslümanların ticari hayatını kontrol altına alma çabalarını göstermiştir.(Özkaya, 2017:80). İpek Yolu'nun Taşkent şehrinden geçmesi şehrin önemini arttırmıştır. Taşkent'te üretilen silahlar, ev eşyaları, deri, pamuk ve yün dokuma ürünleri, seramik ve porselen kaplar iç ve dış ticarete etkindir. Taşkent'te yapılan kazılarda Bizans'tan başlayarak Çin'e kadar uzanan geniş coğrafyada paralarının bulunması şehrin bir ticaret merkezi olduğunu göstermekteydi.(Muhammedcanov,

2011:146). İpekli kumaşların en iyisi Buhara'da dokunanlardı. Hokand ve Hive'de ki dokumalar ondan sonra gelmekteydi. En ucuz'u Taşkent ipeğidir.(Schuyler, 2007:188).

Taşkent Türklerinden Naci Hoca, Muhittin Hoca, Eyşan Han, Hoca Dursun, Mir Hamit, Mirza Kerim Bey Andican şehrinde "İttifak-ı Müslimin" adında bir ticaret şirketi tesis ettirmiştir. Bu İslam şirketi züccaciye, edevat ve hediye, ıtriyat ile icra ticaret edecektir.(İslam Mecmuası, 1914/1915:318).

Karşi şehri de önemli ticaret şehirlerinden biridir. Tilki, koyun derisi ve tahıl için şehir depo olarak kullanılmıştır. Kurutulmuş meyveler, ham ve iplik pamuk, tütün ve ipek şehrin ihracat ürünleri arasındadır. Kılıç ticareti için Afganlar Karşi'ye gelmekte, kılıçlara altın ve gümüş işlemler eklenmekte ve farklı bölgelere ihracat etmektedir.(Vurgun, 2013:172).

En önemli ticaret Hive'ye ve Buhara'ya getirilen kölelerin satışıydı. Kölelerden elde edilen gelir ile aynı şehirde koyun derisi, pamuklu dokumalar, ipekli kumaşlar, yeşil ve siyah çay, pirinç, boya malzemeleri, tabaklanmış deri, şeker, barut, porselen alınırdı.(Blocoqueville, 1986:82).

Rusya ile Türkistan hanlıkları arasındaki ticaret ve diplomatik ilişkinin Moskova Büyük Knezliği zamanında başladığı görülmüştür. Ninji-Novgorod şehrinde yapılan panayıra Orta Asya'dan tüccarların geldiğinden Rusya ile Türkistan hanlıkları arasında sıkı ticari ilişkiler meydana gelmiştir. Türkistan'dan gönderilen kervanların Astarhan ve Orenburg yoluyla Rusya'ya gelmeleri Türkistan mallarının ticari önemini arttırmıştır.(Kurat, 1987:349).

2.3.1.Türkistan'da Meyve ve Meyve İhracatı

Horasan ve Maveraünnehir'de yetişen meyvelerin Anadolu'da bilinen meyvelerle zaman ve mekân farkına rağmen aynı olduğu görülmüştür. Maveraünnehir'de meyvelerin bolca üretiminin yapıldığı kaynaklardan öğrenilmiştir. XV. yüzyılın başında büyük bir şehir olarak nitelendirilen Buhara Çin kaynaklarında zikredilmekte ve dut ağaçlarının bolluğundan bahsedilmiştir.(Alan, 2006:473-474). Buhara'da meyve üretiminin zenginliğine dikkat çekilmiştir. Buhara'nın meyveleri arasında; elma, armut, ayva, erik, şeftali, kayısı, kiraz, incir, nar, dut, üzüm yer almıştır.(Erdoğan, 2013:129).

Babür eserinde Buhara kavununun meşhur olduğunu ve Fergana bölgesinde ki Ahşi şehrinde de Mir-Timuri adında bir kavun olduğunu eşi benzerinin olmadığını söylemiştir.(Babür, 1943:4). Buhara'nın mavi büyük erikleri Orta Asya'nın her yerinde rağbet görmekte vişneler ise çoğu zaman küçük ve ekşi olmuştur.(Schuyler, 2007:295). Khanikoff, Buhara'da on üç çeşit üzüm yetiştirildiğini söylemiştir. Burnes Buhara'da yetiştirilen üzümlerin büyüklük ve lezzetleriyle rakipsiz olduğundan bahsetmiş ancak Buhara'da yapılan şarabın Avrupa'dakine göre lezzetsiz olduğundan bir yıldan uzun süre saklanamadığından bunun sebebinde üretimdeki eksiklikten kaynaklandığından söz etmiştir.(Erdoğan, 2013:128–129).

Hive'de meyvecilik bakımından zengin bir şehirdir. Çok güzel karpuzları bulunmaktadır. Hive kavunları lezzet açısından Çarcuy ve Karşi kavunlarına rakip olmakta ve çok lezzetlidir. Kavunlar Hive şehrinde Harezmi bölgesinde güneşte kurutulur ve kuru incirlerle birlikte evlerde tüketilmektedir.(Vurgun, 2013:774). Vambery, kavunun ününün Çin'in başkenti Pekin'e kadar ulaştığını söylemiştir. Kavunun Rusya'da da çok değerli olduğu kavunun bir yükünün kışın orada ağırlığınca şekerle değiştirildiğini söylemiştir. Hive'nin şeftali ve narı ünlü olan diğer ürünlerdendir.(Erdoğan, 2013:131). En iyi elmalar Hive de bulunmaktadır.(Schuyler, 2007:295). Harezmi kavunu Çin ve Hindistan gibi uzak ülkelere ihraç edilmektedir. Harezmi bölgesinde yetişen ikinci meyve üzüm olmuştur. Harezmi'de üzümün yetiştiği iki yer Dargan ve Amul'dur. Bu üzümler kurutulmakta ve ihraç edilmektedir. Harezmi bölgesinde yetişen meyvelerden birisi de bademdir. Bu meyvenin ezmesi ile tatlısı yapılmakta "badem tatlısı" olarak dışarıya ihraç olunmaktadır.(Salman, 2006:507–508).

Semerkand'da meyve bakımından önemli bir yerdir. Semerkand'ın üzümü, kavunu, elması, narı ve diğer bütün meyveleri çok iyidir. Fakat Semerkand'ın iki meyvesi meşhurdur; elma ve üzüm.(Babür, 1943:47).

Fergana bölgesinin başkenti olan Andican da hububat ve meyvesi bol bir yerdir. Kavun ve üzümü iyidir. Andican'ın Mergilan kasabasında verimli bir yerdir. Eriği ve narı güzeldir. Esfera şehrinde ise şeftali ağaçlarının yanısıra badem ağaçlarında bulunmaktadır. Hocend şehrinin ise narı çok meşhur ve "Hocend narı" olarak adlandırılmaktadır.(Babür, 1943:1–3). Armut Fergana bölgesinde az yetişen meyvelerden birisidir. Fergana bölgesinde badem en çok yetiştirilen meyvelerdendir.

Badem'in en çok yetişmiş olduğu kasabaya Kend-badem adı verilmiştir. Bu badem dışarıya ihraç edilmekte ve Hürmüz taraflarıyla Hindistan'a gönderilmektedir.(Salman, 2006:510–512).

Sırat-ı Müstakim'de 1910 senesinde Türkistan'dan Rusya'ya meyve ihracatının geçen senelere göre daha yüksek miktarda olduğu vurgulanmıştır. Türkistan'dan Avrupa ve Rusya'ya bugüne kadar gönderilen meyve ihracatının hesabı 35 145 pod, Asya, Rusya ve Sibirya'ya gönderilen ise 18 177 pod 21 fontdu.(Sırat-ı Müstakim, 1910:127). Ancak yapılan bu ticarete Türkler hiçbir kar elde etmemişlerdir. Bölgenin Rusların elinde olması Türk Müslümanlarının ticari haklarını ve geçim kaynaklarını kısıtlamıştır.(Özkaya, 2017:44). Taşkent-Orenburg demir yolu hattında yolsuzluklar meydana gelmiştir. Bu yolsuzlukların tekrar etmemesi için tedbir alınmaya çalışılmıştır.

2.3.2.Türkistan'da Pamuk

Pamuk Türkçe'ye Farsça penbe > panbûk kelimesinden geçmiştir. Pamuk karşılığında günümüzde yaygın olarak kullanılan cotton Arapça kutn'dan gelmiştir. Kaşgarlı Mahmut pamuğun Oğuzca bir söz olduğunu dile getirmiştir. Eski Türkler'de cigit sözcüğünün karşılığı pamuk çekirdeğidir. Türkler'de çek, kemek, kıtıklık gibi değişik pamuklu dokuma türlerinden söz edilmiştir.(Bozkurt, 2007:154).

Gıda dışında Asya'da sulanan alanlarda birçok sanayi ürünü yetiştirilmektedir. Bunlardan en önemlisi sulanan alanlarda tek bir ürünün büyüklüğünü işgal eden pamuk olmuştur. Yerel pamuk kısa, kalın ve gri renklidir. Pamuk çekirdeğinden yenilebilir yağ ve bitkini gövdesinden de yakıt elde edilmektedir. (Allworth, 1994:127).

Pamuk diğer ürünlerin yanında ekilir ve tüm topraklarında pamuk yetiştiren çiftçi yoktur. Bu çiftçilerin çok azı on üç veya on dört dönümden fazla pamuk ekerlerdir. Pamuk ekimi büyük bir emek gerektirmektedir. Yer ne kadar işlenirse hasadın daha iyi olacağı düşüncesiyle mümkün olduğunca toprağın aktarılması yapılmaktadır. Bir gün su içinde bırakıldıktan sonra tohum nisanın ilk iki haftası içinde toprağa saçılmaktadır. Bir dönemde kullanılan 30 pounddan 38 pounda kadar kullanılmakta ve sonra tırmık çekilmektedir. Eğer ekimden sonra ağır bir yağmur olursa toprak tekrardan sürülmekte ve tekrar tohum saçılmalıdır. Eğer bu durum yapılmazsa

mahsul vermemektedir. Bitkinin boyu birkaç parmak yüksekliğe ulaşınca toprak özenle çapalanmakta ve bitkinin etrafı açılarak seyreltilmelidir. Ekim yapıldıktan sonra toprak ilk defa sulandırılıp bitki yetişinceye kadar çapalama işi her hafta veya iki haftada bir tekrarlanmalıdır. Fakat bu zamandan sonra aşırı sıcaklardan dolayı çok su bitkiye zarar vereceğinden ihtiyaçtan fazla su verilmemesine dikkat edilmektedir. Pamuk toplama işini kadınlar ve çocuklar yapmaktadır. Çekirdekler pamuktan ters yönlerde dönen iki ahşap makara arasından geçilerek ayrıştırılmaktadır. Bu yöntem ilkel ve kusurlu bir yöntem olduğu için eğer makaralar birbirine yakın olmazsa birçok pislik ve ezilmiş çekirdekler içinden geçebilirdi. Pamuğa bulaşmış olan toz ve pisliği temizlemek için pamuk hasırların üzerine serilir ve ince sopalarla dövülürdü. Buhara'da buğday fiyatlarının artması pamuk üretimini azaltmış olsa da yerliler için vazgeçilmez olduğundan ve ihracat için büyük talep olduğundan ülkedeki önemli ürünler içerisinde yerini korumuştur. Orta Asya'dan Rusya'ya her yıl yaklaşık 25 milyon pound pamuk gönderilir ki Rus işletmecilerin ihtiyacı için ithal edilen pamuk, bütün miktarın 1/5 ile 1/6'sı kadar'dır. Orta Asya pamuğunun kötü kalitesinin başlıca sebebi boyunun kısa oluşu, inceliği, liflerin zayıflığı, kötü şekilde temizlenmesi ve birçok yabancı maddenin karışmış olması gösterilmekteydi.(Schuyler, 2007:293).

Buhara'da en önemli tarım ürünlerinden biri pamuk olmuş ve en büyük alıcısı Rusyadır. Hanlığın sonlarına doğru yapılan tarımda Rusya endekli olmuş Rusya'nın hammadde ihtiyacını karşılar bir durum ortaya çıkmıştır. Buhara bu dönemde Fergana'dan sonra en fazla pamuk üreten bölge olmuştur.(Hatunoğlu, 2010:126). Buhara'da pamuk hem ham şekli ile hem de işlenmiş şekliyle ihraç edilmiştir.(Erdoğan, 2013:129).

Hive vahaları Türkistan'daki diğer vahalardan daha fazla gelişme potansiyeline sahip olmuştur. Hive'de Türkistan'ın diğer alanlarından daha yüksek oranda ham pamuk üretilmiş, yeni sulama sistemiyle pamuk üretiminin iki katına çıkarabileceği ancak daha iyi bir taşıma sistemi kurulmaması durumunda pamuk ekili alanların genişletilemeyeceği belirtilmiştir. Ancak zamanla yeni demiryollarının yapılabileceği ve bu şekilde bir ilerlemenin sağlanabileceği savunulmuştur.(Erdoğan, 2013:130). Hokand Hanlığı topraklarında pamuk daima özel bir alanda yetiştirilmiş olup XIX. yüzyılda çiftçiler, Amerikan uzun lifli bir karışımı geliştirerek üretimin kalitesini arttırmıştır.(Erdoğan, 2013:132).

Taşkent ve Semerkand civarında ekilen pamuk gayet iyi yetişmekte ve büyümektedir. Sekiz ve dokuz kadem yüksekliğe erişinceye kadar büyümeye devam edip ancak kışın pamuk olgunlaşmaya fırsat bulamamaktadır.(Schuyler, 2007:294).

Rusya başta Buhara Emirliği olmak üzere Türkistan Hanlıkları ile ticarete çok önem vermiştir. Diğer ürünlerin yanında Türkistan'ın ipek ve pamuk üretimi hammadde açısından Rusya için önem arz etmiştir.(Çelik, 2009:189).

Rusya'nın sulama ve araziyi artırma isteği pamuk üretimini arttırmak isteğiyle aynıdır. İthal edilen pamuk malzemeleri Amerikan iç savaşı sırasında azalmaya başlayınca Ruslar, İmparatorluğun dışındaki arz kaynaklarına dayanmaktan kurtulmak için Kafkasya ve Orta Asya'daki pamuk yetiştiren ilçeleri genişletme çabalarını yoğunlaştırmaya karar vermiştir. Rusya'ya pamuk tedarik eden ana merkezlerden biri Fergana bölgesi olmuştur.(Allworth, 1994:274).

Sebilürreşad'daki bir yazıya göre Türkistan'da pamuk ticareti her sene artmakta ve gelişmekte olduğu için Türkistan Müslümanları arasında iktisadi bir yükselme görülmüştür. Her şehirde pamuk temizleme fabrikaları inşa edilmiş, bu durum memnuniyetle karşılanarak iktisadi kalkınmayı artırmıştır.(Sebilürreşad, 1913:72).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜREL VE EĞİTİM HAYAT

3.1.TÜRKİSTAN HANLIKLARI'NDA KÜLTÜREL HAYAT

3.1.1.Eğlenceler

3.1.1.1.Evlenme ve Düğün

Evlenme yuva kurma Türk toplumu ve devletinin temelini oluşturmaktadır. Türkler'de ev bark sahibi olmak, dirlik ve düzen içinde yaşamak evlenmenin önemini ortaya koymaktadır.(Vurgun, 2003:157). Evlenmek günümüzdeki gibi eski Türkler'de de sosyal bir görev olarak görülmekte, bekârlık ise ayıp bir durum olarak sayılmaktadır.(Sevinç, 1987:69). Anne babalar kız çocuklarının güzelliğini ve gençliğini koruması için onları ağır işlere bırakmaz böylece damadın ödeyeceği başlık miktarını yüksek tutmayı amaçlarıydı.(Blocquville, 1986:66). Bir erkek çocuğu on beş ve on altı yaş arasında kız çocuğu ise on bir ve on beş yaş arasında evlendirilmekteydi. Daha erken yaşta evlenmelerde olabilmektedir. Kız ve erkeğin sosyal durumlarının birbirlerine eşit olması istenmektedir.(Schuyler, 2007:139). Teyze ve amca çocukları ile evlenmeler olur ancak aynı evde büyüyenler ile evlenme olmazdı.(Bacon, 82).

Buhara'da göçebe halk arasında İslami etkilerin yerleşik halka göre az olduğu ve bu durumun kadın erkek arasındaki münasebeti de etkilediği görülmüştür. Göçebe halk arasında kadın erkeğin aracısız tanışıp evlendikleri olurdu. Göçebeler de kızın ailesine belirli miktar para ya da aynı değerde hediye verilirdi. Yerleşik halk da evlenmeler İslam'a uygun yapılırdı. Evlilikler daha çok tanıdık kimseler ya da aksakal adı verilen kişilerin aracılığıyla yapılırdı. Bu kişilere kızın ailesi tarafından kıyafet hediye edilirdi. Evlilik işine karar verildikten sonra "kalım" miktarı belirlenir. Kalım para ya da koyun, inek, deve veya at olarak ödenebilir, erkeğin ailesinin durumuna göre değişiklik de gösterirdi.(Orhan ve Aysel, 2017:366). Babanın hayatta iken oğulları için ayırdığı pay'a "kalım" denilirdi. Baba oğlunu evlendirmek ile vazifeli ve kalım hakkını ödemek

mecburiyetindeydi. Eğer babanın imkânı yoksa oğlunu çalıştırıp ve kazandığı parayı kalım hakkı olarak verirdi.(Ögel,1988:258).

Kız tarafının götürdüğü eyizin içinde kilimler, işlemeler gibi eşyalar kız tarafından karşılanırdı. Kızların eyizleri küçük yaştan itibaren hazırlanmaya başlanırdı.(Vurgun, 2003:157). Evlilik törenleri Mollalar tarafından yapılırdı. Düğünde ziyafetlerde önemli yer tutardı. Ziyafetler bütün gece devam eder, ateşler yakılır yiyecekler ve içecekler ikram edilir, kadınlara hediyeler verilirdi. Erkeklerin ziyafeti dış avluda verilir ve gece yarısı geçinceye kadar kalırlardı. Onlarda hediyelerini alır ve ayrılırlardı. Bunun dışında camiye ve fakir kişilere de sadaka vermek gerekliydi.(Schuyler, 2007:141). Düğün boyunca gelin gizli tutulurdu. Kadınlara ve erkekler ayrı yerlerde eğlenirlerdi. Gelin yeni evine götürölür ve aile fertlerine yüzü gösterilirdi. Gelin evine alışıncaya kadar yengesi yardımcı olurdu. Evlenmelerde duygular dikkate alınmazdı.(Bacon, 83).

Hanlıklar da fuhuş yasak olmasına rağmen bekâr tüccar ve zanaatkârlar arasında bazen görölüyordu.(Bacon, 1979:101). Bu sebeple de Türkistan da ulema ve ileri gelenler bir araya gelmiş Türk Müslüman arasına gittikçe artmakta olan sarhoşluk ve fuhuş olaylarına karşı tedbir alınmasına karar verilmiş ve bunun için bir komisyon kurulmuştur.(Türk Yurdu, 1914:2272).

3.1.1.2.Sünnet

Sünnet vesilesi ile eğlence yapmak çok eskilere dayanan bir gelenektir. Sünnet düğünleri diğer toplumlarda olduğu gibi Türk toplumunda da önemli bir yer teşkil etmektedir.(Bozkurt, 2010:158). XIX. yüzyılda Buharalı Müslümanlarda sünnet düğününe ve sünnete büyük önem vermekte-dirler. Çocuklar yedi ile on yaşlarında sünnet edilirdi. Sünnet düğünlerinde genellikle pilav, bazen de kızartılmış bir koyunla ziyafet verilirdi.(Vurgun, 2013:136). Ziyafetin kendi evinde olmaması durumunda ocuk yaşça ondan büyüklerin sırtlarında taşınır. Ancak evinde olursa ocuk evden alınarak caddelerde dolaştırılırdı. Verilen ziyafetten sonra raks edilir ya da çocuklar için mahalli komedyenler gelerek maskaralık ve taklitler yapardı.(Schuyler, 2007:138).

Buhara'da sünnet ve düğünler çok masraflı olup, bir düğün üç yüz elli dört yüz liraya mal olurdu. Gelen misafirlere verilen hediyeler bu masrafı daha da arttırırdı. Buhara sadrazamı Kuş Beyi ve Gazi Gelen hocanın düğünleride masraflı olmuştur.(Sebilürreşad, 1913:267). Gösterişli düğünler büyük kayıplara neden olduğu için bu tarzda düğün yapanların iflas etmesi beklenirdi. Bazı kişiler ise ağır masrafları kaldıramayacaklarını düşündüklerinden dolayı sünnet yaptırmaz ve çocuklarını evlendirmezlerdi. Han bu durum neticesinde düğün masraflarını ortadan kaldırmak için emir buyurmuştur.(Sırat-ı Müstakim, 1910:64). Sünnet düğünlerinin çok büyük masraflara neden olması gazetelerde de yerini almıştır. Gazetelerde yer alan bu yazılar neticesine ulaşmış, aileler bu masrafın yerine cemiyet hayriyelere ve mekteplere hediye vermeye başlamışlardır.(İslam Mecmuası, 1914:222).

3.1.1.3.Beççe

Orta Asya'da yerleşmiş bir gelenek olan raks eden oğlan çocukları yani "beççe"ler önemli bir yer oluşturmuştur. Buhara ve Semerkand bölgesinde yoğun olan bu eğlence türü Hokand Hanlığında bir kaç yıl yasaklanmıştı. Bezm denilen raksın yapılacağı yerin ahaliye haber verilmesi ile büyük kalabalıklar çekerdi. Beççeler en büyük şarkıcı ve sanatçıdan çok daha fazla itibar görürdü. Sergiledikleri her hareket seyredilip ve alkışlanırdı. Bir beççe çarşıdan geçerken, onu tanıyanlar ellerini kalplerinin üzerine koyarak onu selamlamak ve kulluk diye seslenmek için ayağa kalkardı. Ayrıca bir dükkânda durup ve dinlenirse büyük bir şeref addedilirdi.(Schuyler, 2007:130). Şehir ve kasabalarda Sartlar'ın en büyük eğlencesi beççelerin danslarını seyretmekti. Hanlar ve beylerin özel beççe gruplarının olduğu, ticaret yolları üzerinde ve kasabalarda önemli misafirleri ağırlamak için beççeler bulundurulurdu.(Bacon, 100). Büyük şehirlerde bu beççelerin sayıları oldukça fazlaydı. Orta Çağ'da nasıl bir şövalyenin bir uşağı bulunuyorsa Buharalı bir efendinin beççe bulundurmasında gerekli olduğu düşünülürdü.(Schuyler, 2007:131).

Sebilürreşad dergisindeki bir makalede Lud kavminden başlayarak Yunanlılara oradan İranlılara ve İranlılardan Türkistanlılara geçen fena bir adet olarak tanımlanan beççeliğin, tüm olumsuz koşullara rağmen Türkistan halkı tarafından kabul gördüğü ve Buhara'daki hocalara âlimlere kadar ilerlemiş olması ve düğün, bayram, nevroz gibi

eğlencelerde oynatılan bu âdetin bir an önce kaldırılmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.(Sebilürreşad, 1914:248–249). Bu çerçevede âlimlere ve din görevlilerine büyük görev düşmesine rağmen onların halkı doğru bilgilendirmek yerine beççeliği teşvik edici hareket ve söylemleri dikkat çekmiştir.(Özkaya, 2016:144).

3.2.TÜRKİSTAN HANLIKLARIN'IN EĞİTİM DURUMU

3.2.1.Eğitim-Öğretim ve Medreseler

Yazmak anlamında ketb kökünden gelmekte olan yer ismine mektep "okul" denilmektedir. Araplar okula Küttab demektedirler. En eski mekteplere tarihte Mezopotamya'da rastlanılmaktadır.(Bozkurt, 2004:5). Türkistan'da mektep Kur'an öğreniminin ağırlıklı olduğu bir yer olsada aynı zamanda okuma ve yazmanın öğrenildiği bir kurumdur. Medrese ise dini kuralların, şeriat ve İslam dini hakkındaki meselelerin öğrenildiği yerdir.(Güngör, 2011:51).

Türkistan şehirlerinde eğitim geleneksel olarak din ile alakalıydı. Şehirlerde her mahallede mektep bulunurdu. Uzak köylerde eğitim gezgin mollalar tarafından yapılmaktaydı.(Bacon, 95). Okullar iki çeşitti; biri her mahallede camilere bağlı olan mekteplerdi. Diğerisi ise yüksek din ve hukuk dersleri okutulan medreselerdi.(Schuyler, 2007:160).

İslam dünyasında seçkin bir yere sahip olan Buhara şehrine Türkistan şehirlerinden değil İdil Bölgesi, Kuzeybatı Hindistan, Rusya, Doğu Türkistan, Kaşmir, Afganistan ve diğer ülkelerden öğrenciler gelmekteydi.(Orhan ve Aysel, 2017:393). XVIII. yüzyılın başlarında siyasi hayatta yaşanan olumsuz durumlar eğitime etkilemişti. Semerkand medreseleri ahıra, Buhara medreseleri ise yolcular için barınma yerine dönmüştü. Emir Danyal döneminde medreseler terk edilip, buralar ahır ve depo olarak kullanılmıştı. Şah Murad eğitime ve medreselere önem vermişti. Böylece emirlikte 30 000'den fazla öğrenci eğitime almaya başlamıştı. Emir Haydar ise 400–500 öğrenciye medreselerde kendisi ders vermişti.(Çelik, 2009:181). Buhara şehri iktisadi, siyasi ve kültürel yaşamın dışında eğitim alanında da şehrin başkenti durumunda olmuştu.(Çelik, 2009:27). Orta Asya'da İslam'ın en kutsal merkezi olan Buhara'da 250'ye yakın medrese olduğu bilinmekteydi.(Çağatay, 1996:23). En önemlisi olan Miri-

Arab isimli medrese çok büyük ve 110 tane öğrenci odası bulunmaktaydı. Pazaryolu üzerinde bulunan Kokulutaş ve Divan Begi Medreseleride önemli büyük medreselerdendi.(Çınar, 2006:112).

Buhara Hanlığı'nda şehirlerde ve köylerde birçok mektep bulunmaktaydı. Her sokağın bir mektebi vardı. Mektepler bir Müslüman'ın bağışıyla, Emir'in emriyle veya mahallede yaşayanların yardımları ile kurulmaktaydı. Yapan kişinin malı sayılır ve buralarda eğitim veren hocaların maaşları bu kişiler tarafından karşılanırdı.(Vurgun, 2013:250). Kırgız ahalisinden Bay Meşreb Bay iki yüz bin ruble bağışıyla bir medrese inşa ettirmiş ve medresenin masrafını temin etmek için şehre üç bin ruble getirebilecek bir akarât inşa ettirmiştir.(Sebilürreşad, 1913:267).

Medreselerin eğitiminde en önemli ders ilahiyat olup bu derslerde Kuran kanunları öğretilmekteydi. Medreselerde okuma yazma öğretilirdi. Tarih, mantık, belagat, matematik, astronomi ve şiir dersleri de vardı. Talebelere Arapça, Farsça ve Özbek Türkçesi öğretilmekteydi. Eğitim seviyesi Orta çağların sonunda Avrupa'daki eğitim seviyesine yakın olmakta idi. Uluğ Bey'in yaptığı çalışmalar medreselerde ders olarak verilmekteydi.(Bacon, 96).

Medrese öğrencilerinin önünde iki seçenek bulunmaktaydı. İlki meşhur bir müftü veya bir müderrisin yanında yapılan nöbet dersleriydi. Bu dersler Kafiye Şehri, Molla Cami, Şemsiyye, Akaid, Tehzib, Hikmet'ül'ayn ve Molla Celal'den ibaretti. Bu dersler 15–18 yılda tamamlanmaktaydı. İkincisi ise birkaç öğrencinin bir araya gelerek bir müderris önünde ders okutulması şeklinde olurdu. Bu derslerde de aynı kitaplar okutulurdu. Bigi medrese derslerinin Arapça dil bilgisi, mantık, kelim ve hikmet gibi konulardan oluştuğunu belirtmiştir. Hesap, riyaziyyat, hey'et, feraiz gibi konular zorunlu derslerden sonra medrese dışında isteyenler için Damolla Mir Şerif Efendi tarafından öğretilirdi.(Bigi, 2005:31).

Hive şehride Buhara gibi medreseleri ile ün kazanmış bir şehirdi. Medreseleri Buhara kadar olmasada Harezmi ve Türkmen öğrenciler tarafından ilgi görürdü.(Vurgun, 2013:777). Hive halkının çocuklarının eğitimi için hiç para ödemedikleri bilinirdi. Hive'de çocuklara babaları tarafından okuma yazma öğretilirdi. Bir çocuğun kendi azmi ile on iki-on üç yaşına kadar bazı şeyleri öğrendiği görülürdü.

Çok az insan okuma yazma bilmekteydi. Hive'de, Arapça ve Farsça bilenler görülmektedir.(Orhan ve Aysel, 2017:397–398).

Hive'de bir kaç tane önemli medrese bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Medemin Han Medresesidir. Bu medresede 260 öğrenci eğitim görmekte ve barınmaktaydı. Diğer önemli medreseler ise Allahkulu Han Medresesi, Kutlug Murad Inag Medresesi, Arap Han Medresesi ve Şirgazi Han Medresesidir. Buralarda dersler hocaların odalarında verilmekteydi.(Çınar, 2006:124).

Hive'de 1910 yılında on ikisi büyük yirmi sekiz'i küçük olmak üzere seksen medrese bulunurdu. Bu medreseler Buhara'da da olduğu gibi iki yüz rubleden başlayıp bin rubleye kadar satılırdı. Bu medreselerde iki yüze yakın müderris vardı. Bu müderrislerin maaşı yüz rubleden başlayıp, bin rubleye kadar çıkardı. Ahalinin yüzde beşi okuma-yazma bilmekteydi, usul-ü kadim üzerine eğitim veren ilkokul mekteplerinin adedi sınırlıydı. Ticaret için orada bulunan Kazan ve Sibiryalı Tatarların gayreti sayesinde mektep yapılmış, tarzı cedide üzerine eğitim başlamışsada Buhara'da olduğu gibi yer bulamamıştı.(Mehmed, Tearüf-i Müslimin, 1910:260).

Çocukların ilkokul eğitimi yedi sene sürerdi. Alfabe ile başlayan eğitimi Kur'andan bölümlerle devam ettirilirdi. Dört Kitap, Mantık ve Fargiseyn olan altı yedi kitap okunmaktaydı.(Schuyler, 2007:161). Yedi yıllık mektepleri bitiren çocuklar medreselere devam ederdi. Köylü ve geliri iyi olmayan ailelerin çocukları mekteplerden sonra medreselere devam etmezdi. Ancak bu konuda birçok teşvik ve burs imkânının olduğuda bilinmekteydi.(Bacon, 95). Medrese eğitimi yaklaşık on beş yıl sürerdi. Kitap sayısı 137'ye çıkmasına rağmen 28 kitabı kapsamaktaydı. Medrese eğitimi zordu o yüzden çok az kişi eğitimi tamamlardı. Eğitimini tamamlayanlar imam, müftü, molla veya kadı kâtipliği için eğitime devam ederdi.(Schuyler, 2007:162).

Yazın açık havada, avluda veya bir ağacın altında mollalar eğitim verirdi. Mektepler birbirleriyle benzerlik gösterirler, basit bir oda şeklinde olurlardı. Duvarlarda ayrılan yerlere giysiler, kitaplar ve Avrupalı saatler konulmaktaydı.(Vurgun, 2013:251). Erkek çocukların eğitimi altı yedi yaşlarına gelince başlardı. Serbest ilkokul niteliğinde olan mekteplere giden çocuklar mollalardan okuma-yazma öğrenirlerdi.(Bonvalot, 1884:53). Kızlar için eğitim diye bir şey yoktu. Yalnızca üst sınıftan kadınlar okumaktaydı. Buhara ve Taşkent gibi büyük şehirlerde sadece birkaç kız okulu

bulunmaktaydı. Buralarda da gazilerin eşleri ders vermekteydi. Bu kadınlar okumayı yazmayı da bilirlerdi. Eğitim görmüş kadınların sayısı çok azdı.(Bacon, 98).

Rusya hükümeti, Müslüman gençlerin Buhara'ya bir ay tahsile gitmeleri için yaşadıkları vilayet valilerinden izin almalarını emretmişlerdi. Bunun sebebi Buhara'da tahsil edenlerin miktarını öğrenmek ise de "vakit" gazetesine göre gerçek sebebinin Kırgız-Kazak kardeşlerimizin aynı dine sahip oldukları Buhara ile münasebetlerini kesmekten ibaretti. Buhara'da 300 Kırgız-Kazak talebesi vardı.(Sırat-ı Müstakim, 1910:460).

Buhara medreselerinde eğitim gören talebeler Buhara başvekâletine medreselerdeki eğitimin iyi olmamasından talebeye verilen kitapların istenilen derecede temin edilmemesinden şikâyet etmekteydi. Emirlik medreselerde eğitimin iyi verilmesine ve iyileştirilmesini istemişti.(Sebilürreşad, 1912:16).

Hokand şehrinde eğitim geleneksel İslami çizgide gelişimini sürdürmekteydi. Eğitim mektep, medrese ve özel okullar olarak ayrılmaktaydı. Mektep eğitimi cami ya da özel evlerde verilirdi. Eğitim Kur'an ve din temeline dayanmakta, Arapça, Farsça ve Özbek dilinde de eğitim verilmekteydi. Bundan ayrıca matematik, astronomi, tarih ve coğrafya eğitimi Arapça, Türkçe ve Farsça el yazmalarından öğrenilmekteydi. Okullar cinsiyete göre erkek ve kız okulları olarak ayrılırdı.(Orhan ve Aysel, 2017:398-399). Hokand şehrinde İslam kütüphanelerinin çabasıyla "Mansuriye Kütüphanesi" adında büyük bir mektep yapılmıştı.(Sebilürreşad, 1914:239).

Hokand'da usul-ü cedide üzerine açılan İslam mekteplerinde senevî imtihanlar yapılırdı. İmtihanlarda hazır bulunan ileri gelenler usul-ü savtiye'nin eğitimine hayran kalmış ve muallimlerin gayretini takdir etmişlerdi. Usul-ü cedide'nin ne kadar faydalı olduğunu gören ileri gelenlerden Damla Kemaleddin Efendi şehirde iki katlı bir mektep tesisine karar vermişti.(Sebilürreşad, 1329:316). Hokand'da halkın usul-ü cedid mekteplerine ilgisi günden güne çoğalmaktaydı. Ancak mekteplerde tertip ve intizamın olmadığı gibi muallimlerinde usulü cedid'den haberlerinin olmadığı görülmekteydi.

Taşkent şehrinde de eğitim öğretim diğer Orta Asya şehirlerinde de olduğu gibi dini ağırlıklıydı. Taşkent'de altısı büyük 16 medrese bulunurdu. Bunlardan Kükel Taş Medresesi, Barak Han Medresesi ve Beylerbeyi Medresesi büyük medreselerdendi.(Schuyler, 2007:160). Taşkent'de Müslüman kızlara ait bir ilkokul

mektebi açılmasına belediye tarafından karar verilmişti.(Sebilürreşad, 1913:16). Taşkent şehrinde bulunan İşan kulu, Dadahvah ve Beylerbeyi medreselerinde Rusça lisanı ders verilmeye başlanmıştı.(İşlam Mecmuası, 1914/1915:318).

Türkistan'da medreselerin Rus Çarlığı tarafından işgalinden sonra hızla çoğalmasının nedeni Rus-Yerli okulları ve yerli halkının Ruslaştırmak için Hıristiyanlaştırma politikasına karşı çıkmaktı.(Güngör, 2011:52). Bu duruma bir örnek olarak Rus hükümetinin en büyük ruhanisi piskopos Türkistan için bir dini medrese açılmasını Sen Sinod meclisinden talep etmişti. Bu medresede Arapça, Türkçe ve Farsça ile din bilgisi öğretilecekti. Bu suretlede Türkistan Müslümanlarını Hıristiyan yapmaya çalışan kişiler yetiştirilecekti.(Sırat-ı Müstakim, 1912:455).

Mektep ve medreselere devam etmelerine rağmen halkın bilgi seviyesi yüksek değildi. Büyük köylerde bir kaç kişi okuma-yazma bilir, küçük köylerde ise okur-yazar kimse yoktu. Şehirlerde imza atabilen kişi sayısı çok azdı çoğu ileri gelen mühür kullanmaktaydı.(Bacon, 95).

Türkistan'da da sırf Müslümanlara mahsus Rus Hükümeti tarafından açılmış ilkokul mektebi bulunurdu. Bunlara mahalli Rus mektepleri denilmekteydi. Müslümanlar Rus mekteplerine çocuklarını pek az verirler, eski usul medreselerin ilkokul kısmını, sübyan mekteplerini tercih ederlerdi. Yeni usul milli ilkokul mektepleri açıldığı vakit Rus mekteplerinde öğrenci sayısı daha da azalmıştı. Semerkant şehrinde bir kaç mahalli Rus mektebinden 1910 yılında sadece dört Müslüman çocuğun şhadetname aldığı görölmüştü. Bu durum neticesinde Türkistan Vali Umumiyesi Rus mekteplerin ışlahı ile ilgili bir komisyon kurmuşlardı.(Sırat-ı Müstakim, 1910:86).

Türkistan'da eski eğitim sistemine karşı yeni eğitim sistemi olan usul-ü cedit mektepleri açılmaya başlanmıştı.1910 yılında Buhara ve Hive'de usul-ü cedit mektepleri açılacak ve medreseler iyileştirilmeye çalıştırılacaktı. Halkın Osmanlıca'ya devam etmesi için Osmanlıdan öğretmenler getirilecekti.(Hikmet, 1910:4). Ancak usul-ü cedit taraftarı olmayan ve usul-ü savtiye'yi kabul etmeyenler tarafından 1910 yılında Buhara'da açılan usul-ü savtiye mektebi ulema tarafından fetva verilerek kapatılmıştı. Daha sonra ulema mektebin lüzum ve ehemmiyetini ve din ve İşlamiyet düşmanları tarafından aldatıldıklarını anlamaya başladıklarında fetvayı geri aldırarak Âlem Gıyas Mahdum Efendi ve Müftü Abdürrezak Efendi tarafından mektebin ikinci defa

açılmasına izin vermişlerdi. Ancak din ve İslamiyet'in ne olduğunu bilmeyen Mir payan Nizamettin mektebin kapanması için teşebbüsde bulunmuştu. Buhara Gazi Geleni ve Damla İkrâmı Nizamettin'i kendine taraftar bularak medreseyi kapattırmıştı.(Nuralizade ve Hüsnü, Sırat-ı Müstakim, 1910:297).

Hive'de de usul-ü cedid mektepleri açılmaya başlamış ve Hive Han'ın adaleti ve tedbiri sayesinde çocuklar usul-ü cedid mekteplerinde okumaya başlamışlardı. Han'ın kendi çocukları için bir Tatar öğretmeni tutmuş ve usul-ü cedid eğitimi aldırılmıştır. Han ayrıca fakir çocukları okutmak için de bir Tatar öğretmen bulundurmuştu.(İslam Dünyası, 367). Usul-ü cedid yaygınlaşmaya başlamış hatta Buhara erbabından birinin bir medrese inşası için vakıf ettiği para ile medrese değil mektep yapılması istenmişti.(Sebilürreşad, 1912:80).

Usul-ü cedid taraftarı olan ve olmayanlar arasında da bir mücadele görülmekteydi. Buhara ulemasından usul-ü cedide taraftarlığı olan Damla İkrâm usul-ü kadim taraftarı olan muhalifler tarafından müftülükten men edilmişti. Ancak açık fikirli olan Gazi Gelen (Şeyhülislam)'ın emri üzerine Damla İkrâm Buhara'ya dönerek kendisine tekrardan medrese müftülüğü görevi yeniden verilmişti. Gazi Gelen'e Buhara'nın açık fikirli talebelerinden bazıları medreselerin ıslahı için müracaatta bulunarak ahlaksızlık ve fena adetler içerisinde olan genç öğrenciler medreselerden uzaklaştırılmıştı.(İslam Mecmuası, 1913/1914:63).

3.2.2.Türkistan'da Usul-ü Cedid ve İsmail Gaspıralı

Medreselerde dini bilimlerin öncelik kazanarak fenni ve akli bilimlere öncelik verilmemesi ihtiyaç duyulan alanlarda kişi yetiştirilememesine sebep olmuştu. Medreseleri bitirenler halka İslam dinini ve kaidelerini çocuklara ise okuma-yazma ve Kur'an'ı öğretiyordu. Din âlimlerinin iktisadi, ticari, tıbbi bilgilerden yoksun olmaları ve diğer ilim dallarından uzak durmaları Türkistan halkının diğer ülkelere karşı kendini müdafaa etmesini olumsuz etkiliyordu. Çarlık yönetiminin Türkistan halkını Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasını yok edebilecek halkın dinini, örf ve adetlerini korumalarını sağlamaları için dönemin şartlarına uygun bir eğitim modelinin oluşmasını gerekmektedir.(Güngör, 2011:74).

XIX. yüzyıldaki seyyahlardan Zahir Bigi Türkistan eğitimi hakkındaki görüşleri eğitimin yetersiz olduğu yönündedir. Zahir Bigi Semerkand'ın her yerinde çok sayıda medrese olduğunu gözlemlemekte olup bu medreselerde tertip, usul olmamasına ve Müslümanların bunları iyileştirmek için bir fayda göstermemesine şahit olmuştur. Ayrıca medreselerdeki kötü gidişatın farkında olan bir müderrisin olmamasında değinmiştir. Bigi'nin bu görüşlerine rağmen Münevver Kari ve Ahmed Daniş gibi aydınlar medreselerdeki eğitim sisteminin faydasız olduğunu görerek yeni usul eğitim kitaplarını okudukları bilinmektedir.(Vurgun, 2013:260).

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Rusya Müslümanları medrese ve mekteplerde yürütülen geleneksel yöntemle sadece okuma yazma, ilmihal ve Kur'an'dan bazı sureler ezberlemekteydi. İşte bu eski usül olan "Usûl"ü Kadim"e karşı "Usûl-i Cedit" adıyla Batı'daki eğitim sisteminden etkilenen yeni usül eğitim sistemi Ceditçilik adı ile anılmaya başlanmıştı.(Akyol, 1993:211).

Usûl'ü Cedit Arap harflerinin daha kolay okunmasını ve okuma-yazmayı daha iyi öğrenilmesini hızlandıran bir sistem olmuştu. Usûl'ü Cedit bir bütün olarak pozitif bilimleri almak, eğitimde çağın ihtiyaçlarını karşılamak ve sanayileşen dünyada Müslümanların söz sahibi olmasına yarayacak ilmi seviye ve teknolojiye ulaşmak için kullanılan metottu.(Yalçınkaya, 1997:254).

Türkistan'da yaşayan halkda eski usul mektep ve medrese eğitimine karşı bir güvensizlik oluşmuştu. İsmail Gaspralı'nın fikirlerine destek verenler Türkistan'da yeni usulde mektepler açmaya başlamışlardı. Böylece Usûl'ü Cedit okulları tüm engellemelere rağmen XIX. yüzyılın son çeyreğinde tüm Türkistan'a yayılmıştı.(Güngör, 2011:76).

Ceditçilik akımını Kırım ve döneminin ünlü aydını olan İsmail Gaspralı geliştirmekteydi. İstanbul'da genç Türklerden, Paris'te sosyalist ve liberallerden etkilenmiş ve batı eğitim sistemini bu şekilde kavramıştı. Gaspralı, Rusya Müslümanlarının eğitim ve kültürüne önem verilmesini, ıslah çalışmasına ilkokullardan başlanmasını ve usul-ü kadimin kaldırılıp yerine usul-ü ceditin yerleştirilmesi gerekliliğini savunmuştu.(Akyol, 1993:211). İsmail Gaspralı 1883 yılında çıkardığı Tercüman gazetesinde usul-ü ceditle ilgili fikirlerini dile getirmekte ve eğitim sistemini

eleştirmekte, gazetenin bir kısmı Türkçe bir kısmında Rusça basılmaktaydı.(Devlet, 1999:18).

1884'te İsmail Gaspıralı ilk usul-ü cedit okulunu açmıştır. Usul-ü cedide göre; 1.Okul medreseden ayrılacak ilkokulun ayrı öğretmenleri olacak ve öğretmenlere aylık verilecek, 2.Okuma-yazma öğretimi Usul-i savtiye (Fonetik usul) veya Usul-i Meddiye ile okuma-yazma kolayca yapılacak okumaya değil yazmayada önem verilecek, 3.Kız çocukları için ayrı ilkokullar açılacak ve kızlarda yazı yazmayı öğrenecek, 4.Öğretim bir programa göre yapılıp her yaşa göre ders kitabı kullanılacaktı.(Devlet, 1999:44).

1890–1900 yılları usul-ü cedit hareketinin en yoğun olduğu dönemdi. Avrupalılaştan ve yenileşen Tatar aydınları bu hareketi kuvvetlendirmişlerdi. Nimetullah Hacı, Ahmet Bay, Gani Bay, Şakir ve Zakir Remievler bu alanda güçlü faaliyet göstermişlerdi. Ayrıca Tatar aydınlarının ceditcilik faaliyetini ellerine almaları ve bu alanda muallimler hazırlamak için kurs açmalarınada zemin hazırlamıştı.(Devlet, 1988:14). Gaspıralı'nın eğitimde yeni usulü kısa sürede başarıya ulaşmıştır. Rusya içindeki Türkler dışında Çin, İran, Hindistan sınırlarına kadar yayılmıştır. 1914 yılına gelindiğinde yeni usul mekteplerin sayısı 5 000'e kadar varmıştır.(Somuncuoğlu, 2006:173).

İsmail Gaspıralı Müslüman Türk kızlarının eğitimi almasınada öncülük etmiştir. İlk usul-ü cedit kız mektebini ablası Pembe Hanım Bolatukova'ya 1893'te Bahçesaray'da açtırtmıştır.(Kırımlı, 1996:393).

Yeni usul-ü cedit okullarında okutulacak dersler; Dini ilimler, Türk dili ve edebiyatı, Arap dili ve edebiyatı, İslam tarihi, tarih felsefesi, umumi tarih, coğrafya, matematik, fizik, kimya, psikoloji, sağlık bilgisi, hat, Rusça ve Fransızca idi. Bu dersler bölgelere göre farklılık göstermekteydi.(Saray, 1993:43). Usul-ü cedit'de öğretim zamanları ve öğrenci sayısıda belliydi. İlk dereceli okullarda eğitim süresi iki yılı geçmeyecek, bir hoca aynı anda en çok otuz veya kırk öğrenciye ders verecekti. Bir dersin gün içinde ki süresi 45 dakika'yı aşmayacak, en fazla beş ders okutulacak ve haftada altı ders günü olacaktı. Eski sistemde olmayan imtihan'ın yeni usulde hafta ve dönem sonlarında imtihan yapılacak mezuniyet bu imtihanlarda başarılı olmak şartına bağlanacaktı.(Kırımlı, 1996:394).

Gaspıralı usul-ü cedit hareketini yaymayı ihmal etmemiştir. 1890'larda onun dikkatini Rusya tarafından işgal edilen Türkistan şehirlerinden Buhara çekmekteydi. 1893 yılında Tercüman gazetesinde Buhara'ya seyahat yapacağını duyurmuştu. Buhara'ya vardığında burada Buhara kadısı Keliyan ile bir görüşme yaparak ona usul-ü cedit hakkındaki fikirlerini anlatmıştı. Kadı Keliyan eğitimdeki modernleşme görüşlerini benimsemişse de eğitim dilinin Türkçe değilde Farsça olması hususunu ileri sürmüştü. Gaspıralı Buhara'nın resmi dilinin Farsça olması ancak halkın Özbek şivesinde konuşmasından dolayı Türkçe ders verilmesinin daha iyi sonuç vereceği hususunda ısrar etmişti. Ancak Buhara'da olumlu bir sonuca varamamıştı.(Devlet, 1988: 65). Türkistan ilk başta bu harekete ilgisiz kalmıştı. XIX. yüzyıla kadar Türkistan'da kayda değer bir gelişme görülemedi. Ancak feodal hükümdarın direnişlerine rağmen ceditçilik gelişme kaydetmiştir.(Vurgun, 2013:263). Ceditçilik hareketinin Türkistan'da öncüleri Münevver Kari, Mahmud Hoca Behbudi, Ahmed Baytursun, Mir Yakup Dulat, Mağcan Cumabay, Çolpan, Behrambek Devletşah, Hacı Muin Şükrullah, Aşur Ali Zahir, Alihan Bokeyhanoğlu, İşan Hoca Han, Şihabeddin Mercani, Rızaeddin Fahreddinoğlu gibi isimler Türkistan'ın eğitim, edebiyat ve siyasi hayatında önemli roller oynamışlardır. Ahmed Daniş'in başlattığı yenilik hareketini yaymışlardır.(Alpargu, 2002:1005).

Cedit okullarının en önemli ve temel özelliği, eski mektep ve medrese eğitimini yenileyerek, dini eğitimin yanında dünyevi ilimlere de yer verilmesiydi. Türkistan'da açılan Cedit okulları eski usuldeki okullara göre daha azdı. Ancak, Rus yerli okullarına göre sayıları daha fazlaydı. Cedit okullarının giderleri halkın yardımı ile karşılanır, öğretmen ve öğrenciler için masa ve sandalyeler, yazı tahtaları, haritalar ve eğitim için gerekli malzemeler alınırdı.(Güngör, 2011: 77-78).

3.2.3. Türkistan'da Çıkan Gazeteler

Ceditizm etkisi ile usul-ü cedit okulları ve edebiyatı vasıtası ile gazete, mecmua ve kitaplar halkın arasında büyük önem kazanmıştır. Ceditçiler fikirlerini gazete ve mecmualarda yaymaya çalışmışlardır.(Koçar, 1991:214). Bununla birlikte ceditçi aydınlar gazete ve dergi neşretmeye başlamışlardır.

Orta Asya'ya gazete neşri Rusya'dan gelmektedir. Rusya'da neşredilen İslam gazetesi Buhara'ya gelmiştir. Bahçesaray'da neşredilen "Tercüman" Orenburg'da neşredilen "Vakit" gazeteleri Orta Asya'da ve Buhara'da öz nutuklarını icra etmiştir. Osmanlı gazetesi olan "Sırat-ı Müstakim"den Buhara gençleri istifade etmiştir. Böylece Buharalılarda gazeteye önem vermeye başlamışlardı. Sırat-ı Müstakim gazetesinde Nur Ali Zade Efendinin makaleleri büyük bir önemle takip edilmiştir.(Sırat-ı Müstakim, 1910:84).

11 Mart 1912'de medreselerde yenilik hareketini yaymak maksadıyla Ayazeddin Mirbedev ve Bakülü Mirza Celal Yusufzade tarafından Buhara-i Şerif gazetesi çıkarılmıştır.(Devlet, 1999:206). Buhara-i Şerif gazetesi Buhara halkının Türk olması sebebi ile gazetenin dilinin Türk dilinde olması beklenirken, "Buhara-i Şerif" gazetesinin dili Farsi'dir.(Türk Yurdu, 1912:376). Buhara-i Şerif gazetesi İslam tertip kaidelerini ve ceditçilik fikrini yaymayı amaçlamıştır. Bu gazetede Sadreddin Ayni, Abdurrauf Fıtrat önderlik yapmış ve birçok makaleleri yayımlanmıştır. Gazete Rus Çarı tarafından zararlı görülerek toplam 153 sayı çıktıktan sonra 1913 yılında kapatılmıştır.(Koçar, 1991:219).

Türkistan'da 1913 yılında iki gazete neşredilmiştir. Bunlardan biri Taşkent'te 4 Nisan 1917'de Münevver Kari ve Ubeydullah Hocayev tarafından "Saday-ı Türkistan" neşretmeye başlanmıştır. Bu gazetede Abdullah Evlani, Tülegen Miyar, Hamza Hakimzade, şair Abdülhamid Süleyman, Ubeydullah İrgazi ve Nuşirvan Yauş gibi yazarlar vardı.(Devlet, 1999:206). Bu gazete haftada iki defa neşredilmekteydi. Saday-ı Türkistan gazetesi yazarları maksat ve mesleklerini izah ederken; "Biz Türkistanlılar hâlihazırda ne zamana ne İslam şeriatına göre hareket ediyoruz, ne de tarihten ibret alıyoruz. Şu cehalet ve gafletimizi görüp bir müddet daha sabır ve tahammül etmeyi, mukaddes vatanımız ve mihriban anamız olan Türkistan'a karşı bir hıyanet ad ettiğimizden, bu gazeteyi tesis ettik." diyorlardı. (Türk Yurdu, 1914:2175). Sada-yı Türkistan gazetesi içtimai, siyasi ve ebedi gazete olarak Özbekçe neşredilmekteydi. Gazetede dini, didaktik konulara ve ilerici fikirler ve düşüncelere yer verilirdi. 66 sayı çıkmış ve gazete Rus-Çar hükümeti tarafından durdurulmuştur.(Koçar, 1991:221).

Hokand şehrinde 9 Nisan 1914'te Abidcan Mahmudov, Ali Zahiri ile beraber "Saday-ı Fergana" adında bir gazete çıkarmışlardı. Yenilikçi görüş ile neşredilen bu

gazetede politik, edebi, iktisadi ve ticari konular ile ilgili makaleler basılmıştı. Makalelerde Özbekçe olmakla birlikte Arapça ve Farsçada kullanılmakta idi.(Devlet, 1999:206). Gazete haftada üç defa neşredilmiştir. Saday-ı Fergana gazetesi mesleğinin millete hizmet olduğunu söyleyerek şöyle demiştir; "Derdimiz bir dermanımızda birdir. O halde himmet ey kardeşler! Yazalım, okuyalım. Çünkü dertlerimizin devayı şifası, yalnız okumak ve yazmaktır."(Türk Yurdu, 1914:2175). Gazete içtimai, siyasi, edebi ve bedii konularda neşredilmiş ancak Kasım 1914 yılında halkı uyandırdığı için Rus-Çar hükümeti tarafından kapatılmıştır.(Koçar, 1991:222).

Türkistan'da kadınlar için "Sıyanet" adında bir gazete haftada bir defa neşrolunmuştur.(Türk Yurdu, 1914:2175). Türkistan'ın Nemenkade şehrinde Türe Kurgan kasabasında Hacı İshak Han Töre tarafından "Et-ticaret'ül Nemenkade" adında haftalık bir gazete neşredilmişti. Ayrıca bu kişi tarafından ulum ve fünun da haftalık bir "Risale-i ilmiye" de neşredilmişti.(Sebilürreşad, 1913:300).

Türkçe neşredilen Semerkand gazetesinin sahibi ceditizm hareketinin öncülerinden biri olan Mahmut Hoca Behbudi edebiyat, fünun ve sanayiden bahis "Ayna" adında Türkçe bir gazete neşrine başlamıştır.(Sebilürreşad, 1913:30). Gazete 20 Ağustos 1913 yılına kadar haftada bir kere, Haziran 1914'ten sonra ayda iki kere Semerkand'da neşredilmişti. Gazete, makalelerinde halka ilim ve marifet sahibi olmayı, kadın ve kızların ilim ve sanat öğrenmesini, yeni usulde okullar açmayı ve çağdaş ilimler öğrenmeyi teşvik etmiştir. Gazete Türkistan dışında Kafkasya, Tataristan, İran, Afganistan, Hindistan ve Türkiye'ye de gönderilmekteydi. Ceditizm fikirlerininde yer bulduğu bir gazetedir.(Koçar, 1991:220).

SONUÇ

Batı Türkistan bölgesi hem siyasi, hem iktisadi, hem sosyal-kültürel hem de eğitim yönünden büyük bir öneme sahip olmuştur. Buhara, Semerkand, Fergana, Harezm şehirleri önemli şehirlerin başında gelmiştir. Bu şehirler bölgenin her açıdan değerlendirilmesinde rol oynamıştır. Batı Türkistan bölgesi XIX. yüzyıldan itibaren Rus İşgali içerisinde kendisini bulmuştur. Bu yüzyıldan itibaren Batı Türkistan bölgesini ve Rus İşgalinin bölge üzerindeki etkileri İstanbul'da çıkan dergiler ışığında haberdar olunma imkânı bulunmuştur.

Dergilerde yer alan haberler ışığında bölgenin siyasi açıdan hangi önemli durumlar içerisinde yer aldığı görülmüştür. O dönemde hanlıkların başında olan emirlerin siyasi politikalarından ve kişiliklerinden bahsedilmiştir. XX. yüzyıla doğru hanlıklar içerisinde Rus işgaline karşı yapılan bağımsızlık mücadeleleri ve isyanlar anlatılmıştır. Bu bağımsızlık mücadeleleri hanlıklar içerisinde yer alan ceditizm taraftarı aydınlar tarafından yapılmıştır. Bu gelişmeler ışığında işgal altından kurtulmak için verilen mücadeleler değer kazanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Rusya'nın bu savaşta yer alması Rusya'yı olumsuz durumda etkilemiştir. İhtilallerin baş göstermesi Türkistan'da yeni umutlar ortaya çıkarmıştır. Bu sebeplede Türkistan'da kongreler, yeni partiler kurulmaya başlanmış ve bağımsızlık mücadelesi git gide kendini göstermiştir. Türkistan'ın geleceğinin belirlenmesi yönünde Rusyalı Müslümanlar tarafından kararlar alınmıştır.

Bolşevik İhtilalinin baş göstermesi sebebiylede Türkistan'da yeni hükümet kurma fikri gündeme gelmiştir. Bu durum karşısında da Türkistan Hokand Merkez Muhtariyeti ilan edilmiştir.

Hanlıkları meydana getiren nüfus topluluklarından olan Özbekler, Tacikler, Yahudiler hakkında bilgi verilerek hanlık içerisindeki yaşam alanlarından bahsedilmiştir. Nüfus topluluklarının hanlık içerisindeki ve devlet kademelerindeki statüleride yer almaktadır. Hanlıklar içerisinde kadın ve erkeğin gündelik hayatlarına, işlerine yer verilmektedir. Kadın ve erkeğin çalışma alanları farklıdır. Kadınlar çok fazla cadde ve sokaklarda bulunmazlardı. Yaşam alanları daha çok evleri ve evlerin damlarıdır. Erkekler ise arkadaş toplantılarında, sokaklarda ve çayhanelerde günlerini geçirmektedirler.

Buhara, Hive ticaretin en yoğun olduğu bölgelerdir. Ekonomik yönden Türkistan mallarının Rusya, Çin ve diğer ülkelere yapılması ekonomiye büyük bir atılım getirmektedir. Tarım ürünleri bölgenin en çok ihraç olunan malları arasındadır. Kavun, elma, şeftali, nar vb. gibi meyve ürünleri hem yaş olarak hemde kuru olarak ihraç edilmektedir.

Pamuk ekimi ve üretimi Batı Türkistan bölgesinin diğer önemli ihraç ürünlerinden biridir. Rusya'ya ham madde olarak gönderilmesi hem giyecek alanında kullanılmasına hemde ihraç olunmasına katkı sağlamaktadır. Pamuk ekimi ilk başlarda bölgenin kendi üretim ve tüketim malı olduysada Rus işgali sebebiyle Rusya'nın tekeli altında kalmıştır. Rusya pamuk üretiminin yapılması konusunda halkı bu yönde teşvik çalışmaları yürütmüştür. Buhara ve Fergana bölgesi pamuk üretimi açısından önemli iki şehirdir.

Kültürel hayatta Batı Türkistan bölgesinde eğlenceler önemli bir yer tutmaktadır. Düğün, evlenme, sünnet ve beççe bu bölgenin eğlence türlerindedir. Evlenmek yuva kurmak hem Türk töresinde hemde Türkistan hanlıklarında önemli bir oluşumdur. Bu yüzden evlenme törenleri büyük bir kutlama ile yapılır. Evlenme durumu göçebe ve yerleşik yaşam tarzlarında da farklılık göstermektedir. Göçebe bir yaşam süren Türkmen kızı evleneceği kişiyi kendisi bulmaktadır. Yerleşik yaşamda bu durum yakın akrabalar veya tanıdıklar tarafından yapılmaktadır. Evlenmede diğer önemli bir durum ise kalım'dır. Kalım erkeğin kız tarafına verdiği para ya da mal karşılığı da olabilir. Kız tarafında evlenmede en büyük değeri çeyiz'dir. Çeyiz kız küçükken hazırlanmaya başlanmaktadır.

Sünnette Türk aile yapısında önemlidir. Bu törende büyük hazırlıklarla geçmekte ve ziyafet vermek önemli görülmektedir. Çocuklar 7 ile 10 yaşlarında sünnet olmaktadır. Ancak zamanla sünnet törenlerinin çok fazla masraflı olmasından dolayı bazı aileler çocuklarının sünnetlerini yaptırmaktan geri durmaktadırlar. Bu sebeple de emir bu masrafların azaltılması konusunda ferman vermiştir.

Eğitim mektep ve medreselerde verilmektedir. Buhara, Semerkand önemli ilim yerlerindedir. Bu şehirlerde birçok medrese bulunmaktadır. Köylerde eğitim mekteplerde verilmektedir. Erkek çocukları yedi yaşında okula gitmeye başladıkları halde kız çocuklarında böyle bir durum yoktur. Ancak bazı ailelerin kız çocukları okutulurdu.

Mektep eğitimini tamamlayan çocuklar uzun bir süreç olan medrese eğitimini almaya başlamaktadır. Bu eğitimi tamamlayan kişiler molla, kadı kâtibi, imam ve müftü olmaktadır. Eğitim İslami kurallara uygun olarak yapılmıştır.

Eğitim sisteminde değişikliğe gidilmiş eski usul eğitim sistemine karşı yeni eğitim sistemi olan usul-ü cedid sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Bu eğitim sisteminin öncüsü İsmail Gaspıralı'dır. Gaspıralı usul-ü cedid adı altında yeni eğitim sistemini içeren mektebi Bahçesaray'da açmıştır. Daha sonra Gaspıralı bu yeni eğitim sistemini Orta Asya şehirlerinde de yaygınlaşması için bu bölgelere gelmiş ve icraatlarda bulunmuştur. Zamanla Buhara, Hive, Taşkent ve Semerkand gibi şehirlerde yeni usul eğitim sistemini içinde barındıran okullar açılmaya başlanmıştır.

Bu yeni sistem cedidizm olarak adlandırılmıştır. Bu sistem sadece eğitim alanında değil diğer alanlarda da yerini bulmuştur. Dergi ve gazete neşretmeye başlanmıştır. Önceleri Rus veya Osmanlı gazetelerinden aydınlanan halk kendi gazetelerini neşretmeye başlamıştır. Saday-ı Fergana, Saday-ı Türkistan, Buhara-i Şerif, Sıyanet, Ayna gibi gazete ve dergiler neşredilmiştir.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

- Hüsnü, Nuralizade Gıyaseddin (1325), "[Buhara'ya Dair]:Buhara'da Sünniler, Şiiiler-I", *Sırat-ı Müstakim*, Kanunî Sani, S:III, ss: 350–352.
- İbrahim, Abdürreşid (1326) "Buhara Emiri Abdulahad Han Hazretlerinin Vefatı Münasebetiyle", *Tearüf-i Müslimin*, Kanun-i Evvel, S:II, ss: 65–66.
- Kazım, Musa (1326), "Türkistan Felaketi İçin", *Sırat-ı Müstakim*, Şubat, S:V, ss:397.
- Mehmed, Molla Berdi Kulkari (1326)," Hive'den Mektup(Koca Harezmin Haleti Hazırası)", *Tearüf-i Müslimin*, Eylül, S:I, ss: 260–261.
- Nuralizade ve Hüsnü, (1326), "Buhara'da Tekrar Mektep Kavgası", *Sırat-ı Müstakim*, Kanun-i Evvel, S:V, ss:297–298.
- Refet, İshak (1327), "Türkistan (Manzum)", *Sırat-ı Müstakim*, Şubat, ss:39.
- Şah, Ahmed (1326) "Hive ve Islahat", *Tearüf-i Müslimin*, Teşrin-i Sani, S:I, ss:359–360.
- Şerik, (1326) "Buhara'da Yeni Emir", *Sırat-ı Müstakim*, Kanun-i Sani, S:II, ss:107–109.
- Taceddin, Ahmed Troyskili (1326) "Hive Hanı Mehmed Rahim Han'ın Vefatı Münasebetiyle", *Tearüf-i Müslimin*, Eylül, S:I, ss:254–258.
- Taceddin, Ahmet Troyskili (1326), "Türkistan Felaketzedekanı Hamiyetperver Osmanlılara!", *Tearüf-i Müslimin*, Kanun-i Sani, S:II, ss:101–104.
- Ulvi, İzzet (1326), "Zavallı Türkistanlılar İçin: İlk Yurd", *Sırat-ı Müstakim*, Şubat, ss:14.
- "Âlem-i İslam: Taşkent'te Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" (1325), *Sırat-ı Müstakim*, Kanun-i Evvel, S:III, ss:272.
- "Âlemi İslam: Türkistan'dan Rusya'ya Meyve İhracı" (1325), *Sırat-ı Müstakim*, Nisan, S:VI, ss:112.
- "Âlem-i İslam: Mısır, İran, Kırgızlar, Buhara ve Hive" (1910), *Hikmet*, Ağustos, S:I, ss:4.
- "Buhara Muhabirimizden: Buhara Hali Tehlikede (maba'd)[I]" (1326), *Tearüf-i Müslimin*, Nisan, S:I, ss:29–30.
- "Buhara Ahvali" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Temmuz, S:IV, ss: 390–391.
- "Buhara Ahvali: Buhara Emiri Hazretlerinin Vefatı" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Kanunievvel, S:V, ss:314–315.

- "Buhara'da Sünnilerle Şiiler" (1325), *Sırat-ı Müstakim*, Kanunisani, S:III, ss:336.
- "Buhara Emiri'nin Yeni Sarayı" (1325), *Sırat-ı Müstakim*, Teşrinievvel, S:III, ss:127.
- "Buhara'dan Mektup: Buhara Muhabir-i Mahsusamızdan"(1326), *Sırat-ı Müstakim*, Mart, S:IV, ss:74–75.
- "Buhara ve Bulgaristan Hükümdarları!" (1325), *Sırat-ı Müstakim*, Mart, S:IV, ss:40.
- "Buhara'da Devr-i Cedid ve Merasim-i Cülusiyye" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Kanunisani, S:V, ss:367.
- "Buhara Emiri'nin Türkistan Felaketzedeganına İanesi"(1326), *Sırat-ı Müstakim*, Şubat, ss:432.
- "Buhara'dan Mektup: Buhara Muhabir-i Mahsusamızdan" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Mart, S:IV, ss:74–75.
- "Camiu'l-Ezher; Donanma-yı Osmanî İanesi; Verdani; Rusya; Hindistan; Müslüman Kongresi; Türkistan; Buhara; İran; Bulgaristan; Cezair" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, ss:419–420.
- "Habeşistan'da İntişar-ı İslamiyye; Osmanlı Şehbenderine Tecavüz; Buhara Han-ı Cedidi; Buhara'da Yangın; Şark'da Rusya ve İngiltere; Bir İslam Heyet-i Şinasına Abiderenizi; Hamiyet Uğruna Azl Olunan İmamlar" (1326), *Tearüf-i Müslimin*, Kanun-i Evvel, S:II, ss:79–80.
- "Hive Hâkimi Merhum Seyyid Muhammed er-Rahim Bahadır Han" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Eylül, S:V, ss:78–79.
- "Hive'de Maarif" (1329), *İslam Dünyası*, S:22 ss:367.
- "İslam Havadisi: Necid, Türkistan, Şimal, İran, Afganistan, Hindistan " (1330), *İslam Mecmuası*, S:I, ss:221–224.
- "İslam Havadisi: Taşkent, Afganistan, Sibirya, Kırım, Hindistan, Türkistan, Bosna-Hersek" (1329), *İslam Mecmuası*, S:I, ss:92–96.
- "İslam Havadisi: Taşkent, Afganistan, Sibirya, Kırım, Hindistan, Türkistan, Bosna-Hersek" (1329), *İslam Mecmuası*, S:I, ss:92–96.
- "İslam Havadisi: Buhara, Kazan, Ufa, Bakü" (1329), *İslam Mecmuası*, S:I, ss:63–64.
- "İslam Havadisi: Türkistan, Şimal, İran, Afganistan, Japonya" (1330), *İslam Mecmuası*, S:I, ss:318–320.
- "İttifakı Müslimin Ticaret Şirketi" (1914), *İslam Mecmuası*, ss:318.
- "Kafkasya; Rusya; Berlin; Fransa; Macaristan; Buhara-Hiva; Hindistan; Cezair ve Tunus; Afrika; İran" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Temmuz, ss:398.

- "Şuun: Buhara" (1328), *Sebilürreşad*, Eylül, ss:59.
- "Şuun: Buhara"(1328), *Sebilürreşad*, Eylül, ss:80.
- "Şuun: Buhara" (1329), *Sebilürreşad*, Haziran, ss:267.
- "Şuun: Buhara" (1328), *Sebilürreşad*, Ekim, ss:138.
- "Şuun: Buhara" (1328), *Sebilürreşad*, Ekim, ss:138.
- "Şuun: Buhara" (1328), *Sebilürreşad*, Şubat, ss:16.
- "Şuun: Buhara" (1328), *Sebilürreşad*, Eylül, ss:80.
- "Şuun-ı Buhara ve Rusya" (1329), *Sebilürreşad*, Mart, ss:72.
- "Şuun: Buhara ve Rusya" (1329), *Sebilürreşad*, Mart, ss:36.
- "Şuun: Buhara ve Rusya" (1329), *Sebilürreşad*, Mart, ss:56.
- "Şuun: Buhara, Kırım, Hive, Kırgız ve Tataristan" (1330), *Sebilürreşad*, Eylül, ss:435.
- "Şuun: Devlet-i Osmaniyye, İran, Rusya, Buhara, Bulgarya, Hindistan" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Ağustos, S:IV, ss:460.
- "Şuun-ı Devlet-i Osmaniyye, Rusya, Hindistan, Türkistan, Buhara, İran, Bulgaristan, Cezair" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Ağustos, S:IV, ss:419–420.
- "Şuun:[Devlet-i Osmaniyye],Rusya, Kafkasya, Türkistan, Buhara, Bosna ve Hersek" (1327), *Sırat-ı Müstakim*, Ağustos, S:VI, ss:399–400.
- "Şuun:[Devlet-i Osmaniyye], Rusya, Kafkasya, Türkistan, Buhara, Bosna ve Hersek" (1327), *Sırat-ı Müstakim*, Ağustos, S:VI, ss:399–400.
- "Şuun-ı:Hive" (1328), *Sebilürreşad*, Şubat, ss:16.
- "Şuun: Kafkasya, Türkistan" (1330), *Sebilürreşad*, Ekim, ss:446.
- "Şuun-ı İslamiyye: Buhara Emiri ve Sivastopol Cemaat-i İslamiyyesi" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Nisan, S:IV, ss:158–159.
- "Şuun: Rusya, Buhara, Hindistan, İran" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Mart, S:VI, ss:64.
- "Şuun: Türkistan" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Eylül, S:V, ss:86.
- "Şuun: Türkistan" (1328), *Sebilürreşad*, Şubat, ss:16.
- "Şuun: Türkistan" (1329), *Sebilürreşad*, Aralık, ss:239.
- "Şuun: Türkistan" (1329), *Sebilürreşad*, Haziran, ss:267.

- "Şuun: Türkistan" (1329), *Sebilürreşad*, Temmuz, ss:316.
- "Şuun: Türkistan" (1329), *Sebilürreşad*, Haziran, ss:300.
- "Şuun: Türkistan" (1331), *Sebilürreşad*, Eylül, S:14, ss:88.
- "Türklük Şuunu: Donanma Cemiyeti'nin Piyangosu; Şimal Türkleri ve İstanbul Meselesi; Rusya Müslümanlarının Bir İçtimai; Hive Hanlığı Müttehasssıslar İstiyor; Türk Ocağı'nda Bir Müsamere" (1333), *Türk Yurdu*, Mayıs, S:XII, ss:3453–3454.
- "Türklük Şuunu: İsmail Bey Gasprinski'nin İstanbul'a gelmesi; Türkistan'da İşret ve Fuhuş Aleyhinde Tedabir; Türk Ocağı'nın Türklüğe Hadim Bir Teşebbüsü" (1330), *Türk Yurdu*, Haziran, S:VI, ss:2304.
- "Türklük Şuunu: Türk Hakan'ının Tahta Çıktığı Gün ve Ordunun Geçit Resmi; Buhara-i Şerif Gazetesi" (1328), *Türk Yurdu*, Nisan, S:I, ss:374–376.
- "Türklük Şuunu: Zakir Efendi Remiyef; Turan Cemiyeti Reisi Kont Teleki; Saday-ı Türkistan ve Saday-ı Fergana; Sıyanet; Türklerle Romenlerin Top Yarışı" (1330), *Türk Yurdu*, Mayıs, S:VI, ss:2175–2176.
- "Türkistan'da Terakkiyat-ı İktisadiye" (1328), *Sebilürreşad*, Mart, ss:72.
- "Türkistan Depremi" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, ss:419.
- "Türkistan Zelzelesi İçin" (1326), *Tearüf-i Müslimin*, Kanun-i Sani, S:II, ss:127.
- "Türkistan Müslümanları: Adet-i Kerih" (1329), *Sebilürreşad*, Kanun-i Evvel, S:XII, ss:248–249.
- "Türkistan'daki Muhakeme ve Şeriyye'nin Lağvı" (1913), *İslam Dünyası*, ss:401.
- "Türkistan'da Sefalet" (1326), *Tearüf-i Müslimin*, Kanun-i Sani, S:II, ss:109.
- "Türkistan Felaketedeganına Osmanlı Müslümanlarının Muaveneti" (1326), *Sırat-ı Müstakim*, Şubat, S:V, ss:414–416.
- "Orenburg Mahkeme-i Şer'iyesi; Buhara'da Hafıye Usulü; Başkurlarda Artık Tembelligi Bırakıyorlar" (1326), *Tearüf-i Müslimin*, Mayıs, S:I, ss:69–70.

Araştırma Eserleri

- Akyol, Taha (1993), "Cedidcilik", *DİA*, C:7, ss.211–213.
- Allworth, Edward (1994), *Central Asia: 130 years of Russian Dominance, a historical overview*, 3.bs. , Durham: Duke University.
- Alan, Hayrunnisa (2006), "XV - XVI. Asırlarda Orta Asya'da İhraç Ürünü Olarak Meyveler", Emine Gürsoy Naskali ve Dilek Herkmen (Ed.) ; *Meyve Kitabı*, Kitabevi: İstanbul, ss. 473–482.
- Alpargu, Mehmet (2002), "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C:8, ss.557–605, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Andican, A. Ahat (2003), *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul: Emre Yayınları.
- Andican, A. Ahat (2009), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Arık, Durmuş (2005), *Buhara Yahudileri*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları.
- Aslan, Ali (1996), *Yakınçağ Tarihi Açısından İslam Mecmuası'nın İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Ayer, İkbâl (1995), *"Türk Yurdu" Dergisinin 1924–1970 Yılları Arasında Çıkan Sayılarında Türkiye Dışındaki Türkler (İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Babür, Zahüriddin Babür Muhammed b. Ömer (1943), *Vekayi: Babur'un Hatıratı* (Çev. Reşit Rahmeti Arat), T.T.K: Ankara, 937/1530.
- Bakırcı, Mustafa (2001), *İkinci Meşrutiyet Dönemi İslam Mecmuası'nda Din Sosyolojisi Konularıyla İlgili Tartışmalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bacon, Elizabeth E. *Esir Orta Asya* (Çev. Tansu Say), Tercüman Gazetesi Yayınları: İstanbul.
- Barthold, V.V. (2017), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. Kazım Yaşar Koprıman ve İsmail Aka), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Baykara, Tuncer (1997), *Türk Kültürü Araştırmaları*, İzmir: Akademi Kitabevi.
- Baysun, Abdullah Recep (1945), *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul.
- Bigi, Muhammed Zahir (2005), *Maveraünnehir'e Seyahat* (Çev. Ahmet Kanlıdere), Kitabevi, İstanbul.

- Blocqueville, Henri de Coulboeuf de (1986), *Türkmenler Arasında* (Çev. Rıza Akdemir), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Bonvalot, Gabriel (1894), *Eski Yurt: Orta Asya'dan* (Çev. M. Reşat Özmen), Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Bozkurt, Nebi (2010), "Sünnet", *DİA*, C:38, ss.155–158.
- Bozkurt, Nebi (2004), "Mektep", *DİA*, C:29, ss.5–6.
- Bozkurt, Nebi (2007), "Pamuk", *DİA*, C:34, ss.154–156.
- Bulut, Hüseyin (2000), *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergisinde Milliyetçilik Meselesi (1910–1914)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü. İstanbul.
- Çağatay, Ergun (1996), *Bir Zamanlar Orta Asya: Once Upon a Time in Central Asia*, İstanbul: Tetragon İletişim Hizmetleri.
- Çavdar, Tuba (2001), "İslam Mecmuası", *DİA*, C:23, ss. 53–54.
- Çelik, Muhammed Bilal (2004), *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Çelik, Muhammed Bilal (2009), *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Çınar, Gülay Karadağ (2006), *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19.Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Çınar, Ali Abbas (2001), *Türkmen Atı ve Atçılığı*, İstanbul: Rota Matbaacılık.
- Devlet, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)*, 2.basım, Ankara: Türk Tarik Kurumu Yayınları.
- Devlet, Nadir (1988), *İsmail Bey Gaspıralı (1851–1914)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Devlet, Nadir (2011), *Millet İle Sovyet Arasında:1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
- Doğan, Orhan ve Doğan Aysel (2017), *Batı Türkistan Hanlıkları:(Kuruluştan Yıkılışa)*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Efe, Adnan (2009), "Sebilürreşad", *DİA*, C:36, ss.251–253.
- Erdoğan, Aysel (2013), *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand,*

Semer kand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

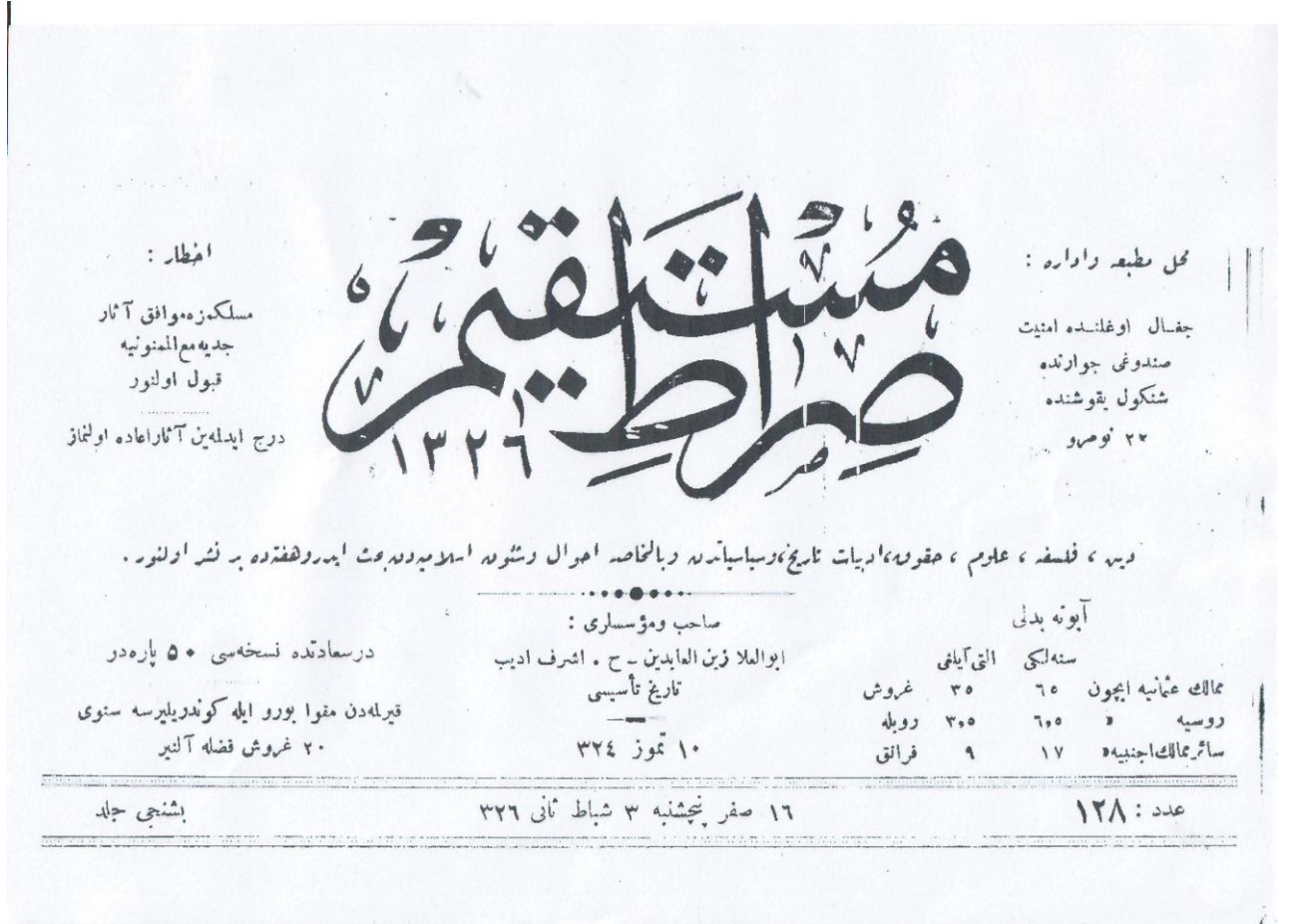
- Esin, Emel (1997), *Türkistan Seyahatnamesi*, 2. Basım, Ankara: TTK yayınları.
- Evcı, Tefvik (2006), *Yeni Türkistan Dergisi (1927–1931)*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Everett- Health, Tom (2003), *Central Asia: aspects of transition*, London: Routledge.
- Gül, Adnan (2006), *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Dergisine Göre Batılılaşma Problemi*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Güngör, Ebubekir (2011), *Türkistan'da Fikir Akımları: Ceditçilik, Türkçülük, İslamcılık*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Hatunoğlu, Nurettin (2010), *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Âlim Han ve Dönemi (1911-1920)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hatunoğlu, Nurettin (2011), *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hatunoğlu, Nurettin (2016), "Buhara Hanlığı", Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu (ed.); *Avrasya'nın sekiz asrı Çengizogulları*, Ötüken Neşriyat: İstanbul, ss.482–526
- Hayit, Baymirza (1975), *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul: Otağ Yayınevi.
- Hayit, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hayit, Baymirza (1997), *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917–1934)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kara, Abdulvahap (2002), *Türkistan Ateşi: Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul: Da Yayıncılık.
- Kara, Füsün (2002), "Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti", *Türkler*, C:18, ss.808–812, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Kayabalı, İsmail ve Arslanoğlu Cemender (1978), *Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu*, 3.Baskı, Kömen Yayınları: Ankara.
- Kırımlı, Hakan (1996), "Gaspıralı İsmail Bey", *DİA*, C:13, ss.392–395.
- Kurat, Nimet Akdes (1987), *Başlangıçtan 1917 Yılına Kadar Rusya Tarihi*, 2.Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Koçar, Çağatay (1991), *Türkistan İle İlgili Makaleler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- MacGahan, Henry (1995), *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver* (Çev. Kolağası Ahmed), İzmir: Akademi Kitabevi.
- Muhammedcanov, Abdullah (2011), "Taşkent", *DİA*, C:40, ss.145–148.
- Omorov, Timurlan (2013), "Buhara Hanlığındaki Etnik Yapı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:2, ss.65–85.
- Omorov, Timurlan (2012), "Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", *Tübav Bilim Dergisi*, C:2, ss.65–85.
- Orta Asyadan Esintiler: (fotoğraf albümü)* (2003), (Haz. Tayfun Atmaca), TİKA, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (1988), *Türk Milli Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Özbek, Nadir , "Abdürreşid İbrahim'in İkinci Meşrutiyet Yılları: Tearüf-i Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri", *Toplumsal Tarih Dergisi*, C:20, ss.18–23.
- Özey, Ramazan (1996), *Türk Dünyası: Tabiatı, İnsanı ve İktisadi ile*, İstanbul: Öz Eğitim Yayınları.
- Özkaya, Sevda (2016), *Meşrutiyet Dönemi Basınından Örneklerle Türkistan: (siyasi, iktisadi, sosyal hayatına dair)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Rasulov, Abdulla (2017), *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki İlişkiler* (Akt. Ali Ünal), T.T.K, Ankara, 1959.
- Roux, Jean-Paul (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Salman, Hüseyin (2006), XIII - XIV. Asırlar Arasında Orta Asya'da Yetişen Meyveler ve Ekonomik Değerleri, Emine Gürsoy Naskali ve Dilek Herkmen (Ed.), *Meyve Kitabı*, Kitabevi: İstanbul, 505–516.
- Saray, Mehmet (1984), *Türkistan Türkleri*, İstanbul: Veli Yayınları.
- Saray, Mehmet (1993), *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayınları.
- Saray, Mehmet (2017), *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775–1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sevinç, Necdet (1987), *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

- Schuyler, Eugene (2007), *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları* (Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Somuncuoğlu, Tümen (2006), *Türkistan'da Eğitim ve Çarlık Rusya'sının Sosyo Politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Şeşen, Ramazan (1992), "Buhara", *DİA*, C:34, ss.363–367.
- Taşoğlu, Ahmet (2012), "Türkistan", *DİA*, C:41, ss:556–560.
- Togan, Zeki Velidi (1960), *Türk Türkistan*, İstanbul: Toprak Dergisi Yayınları.
- Togan, Zeki Velidi (1981), *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi*, c.1, 2. Basım, İstanbul: Enderun Yayınları.
- Tuncer, Hüseyin (2012), "Türk Yurdu", *DİA*, C:41, ss.550–551.
- Türkoğlu, İsmail (2000), "Tacikler", *DİA*, C:39, ss.351–353.
- Vurgun, Seda Yılmaz (2013), " XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri", *Turkish Studies*, C:8, ss.765–781.
- Vurgun, Seda Yılmaz, "Kongratlar Hanedanlığı Döneminde Yeni Ürgenç Şehri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:5, ss.303–318.
- Vurgun, Seda Yılmaz (2013), *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Vurgun, Seda Yılmaz (2016), "1916 Türkistan İsyanı", *SUTAD*, C:40, ss.315–325.
- Yalçınkaya, Alâeddin (1997), *Sömürgecilik ve Pansilamimizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yengin, Naci (2010), *Anayurt'tan Anadolu'ya Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Ziyayev, Hamid (2007), *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele* (Çev. Ayhan Çelikkbay), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

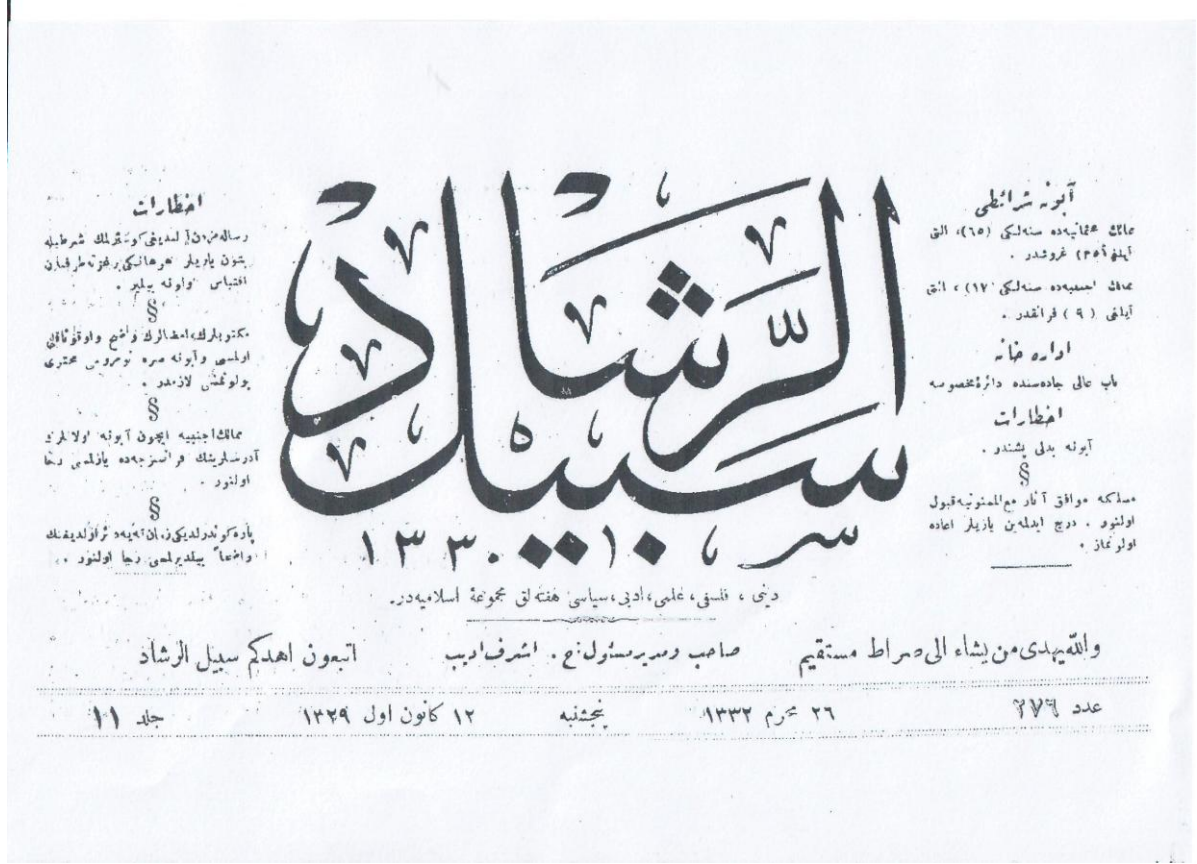
EKLER

EK 1: Sırat-ı Müstakim Dergisi Kapak Resmi

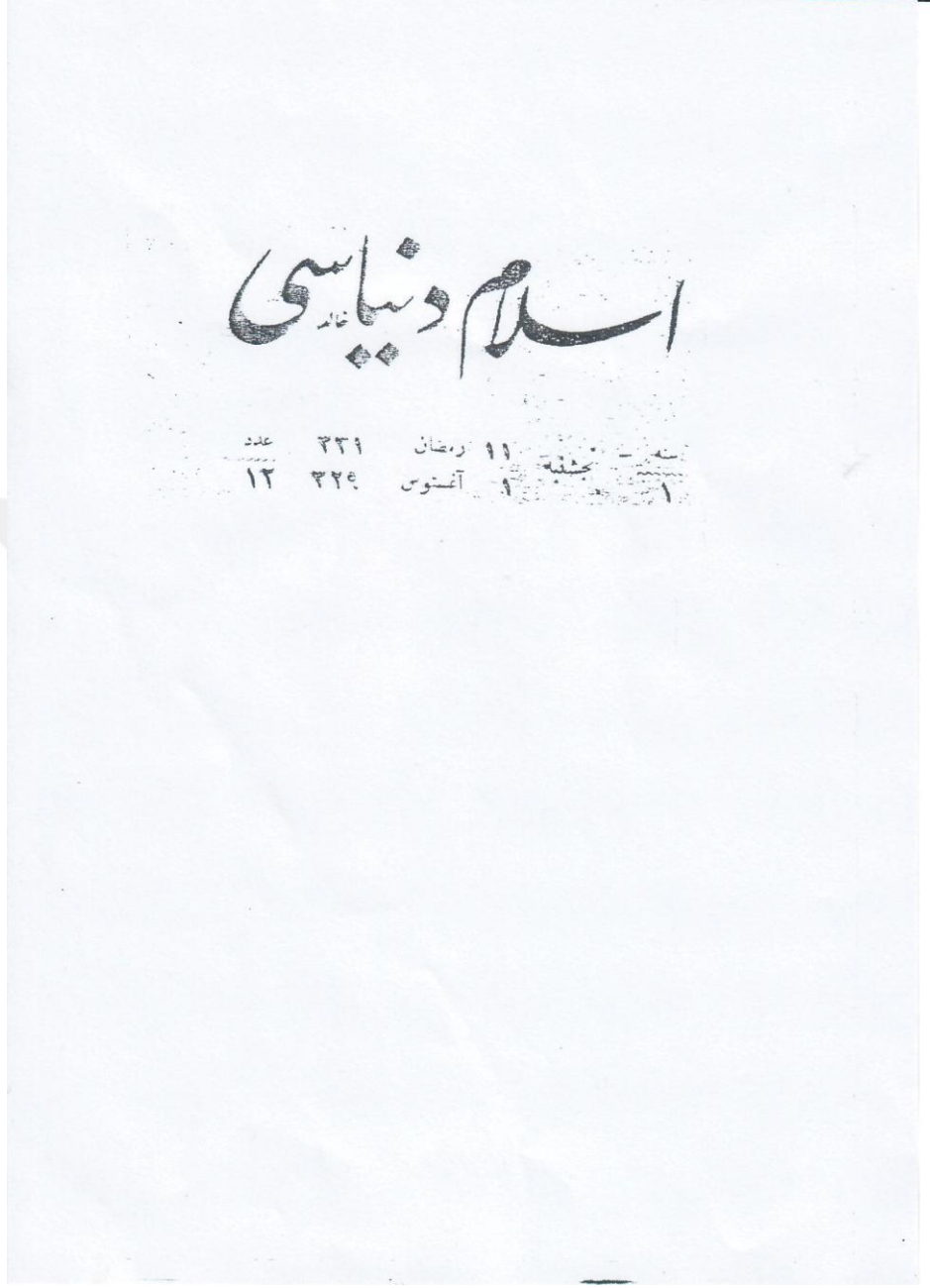
Kaynak: Sırat-ı Müstakim Dergisi

EK 2: Sebilürreşad Dergisi Kapak Resmi

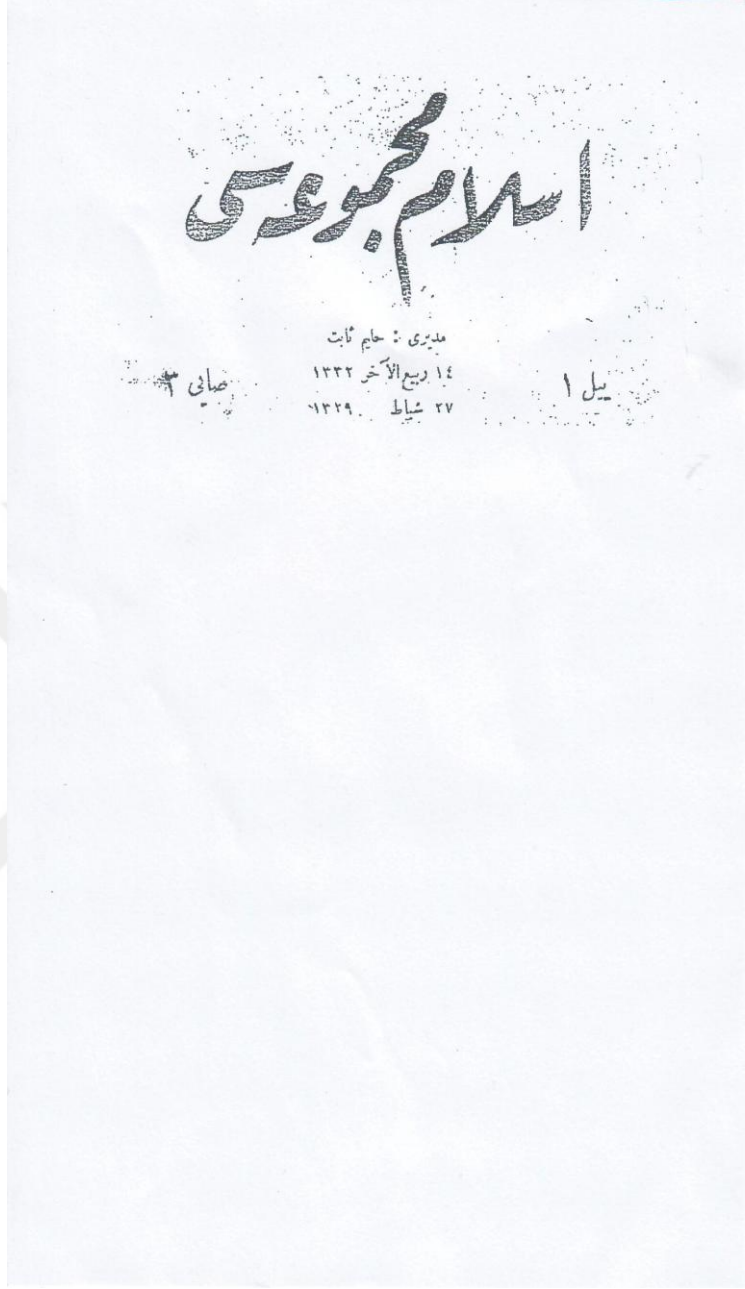
Kaynak: Sebilürreşad Dergisi

EK 3: İslam Dünyası Dergisi Kapak Resmi

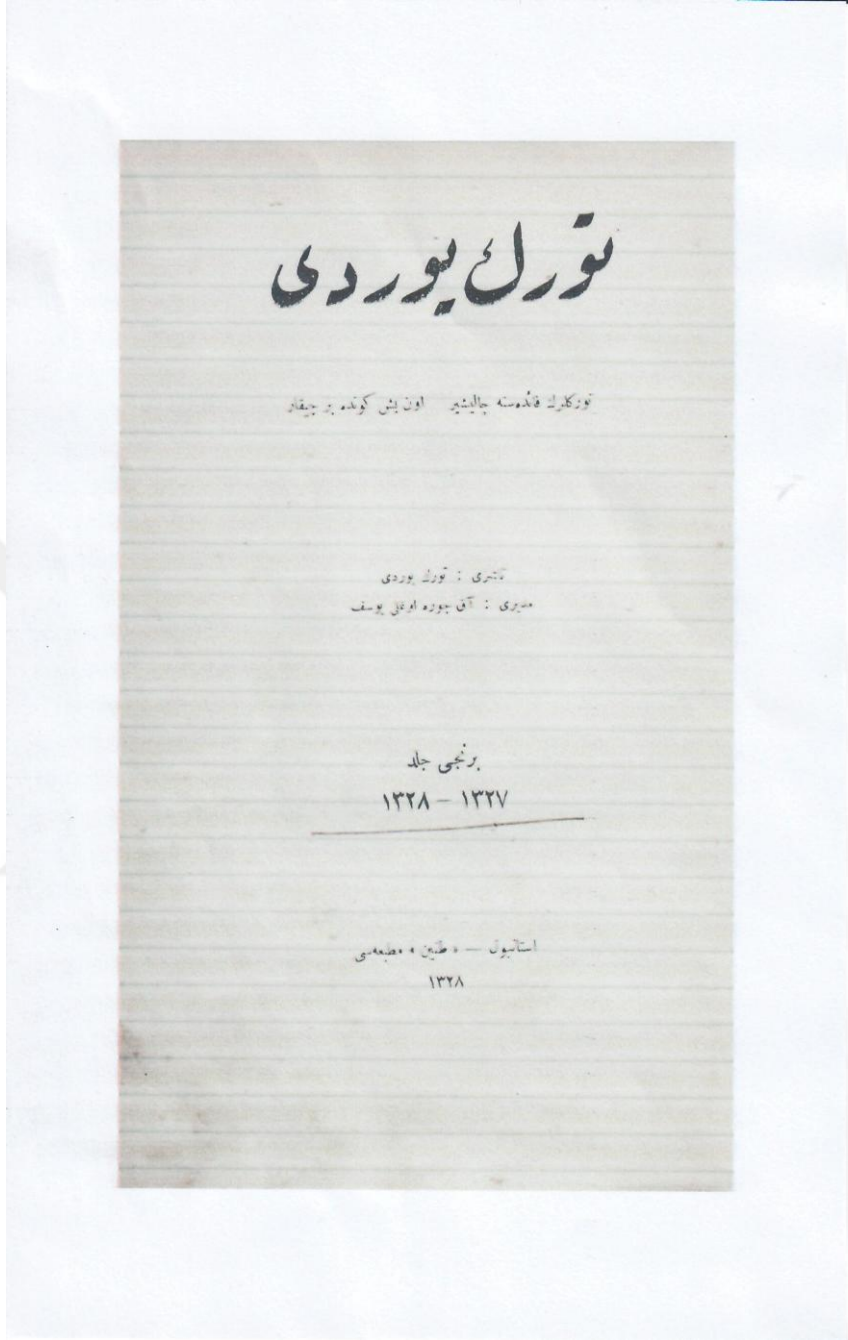
Kaynak: İslam Dünyası Dergisi

EK 4: İslam Mecmuası Dergisi Kapak Resmi

Kaynak: İslam Mecmuası Dergisi

EK 5: Türk Yurdu Dergisi Kapak Resmi

Kaynak: Türk Yurdu Dergisi

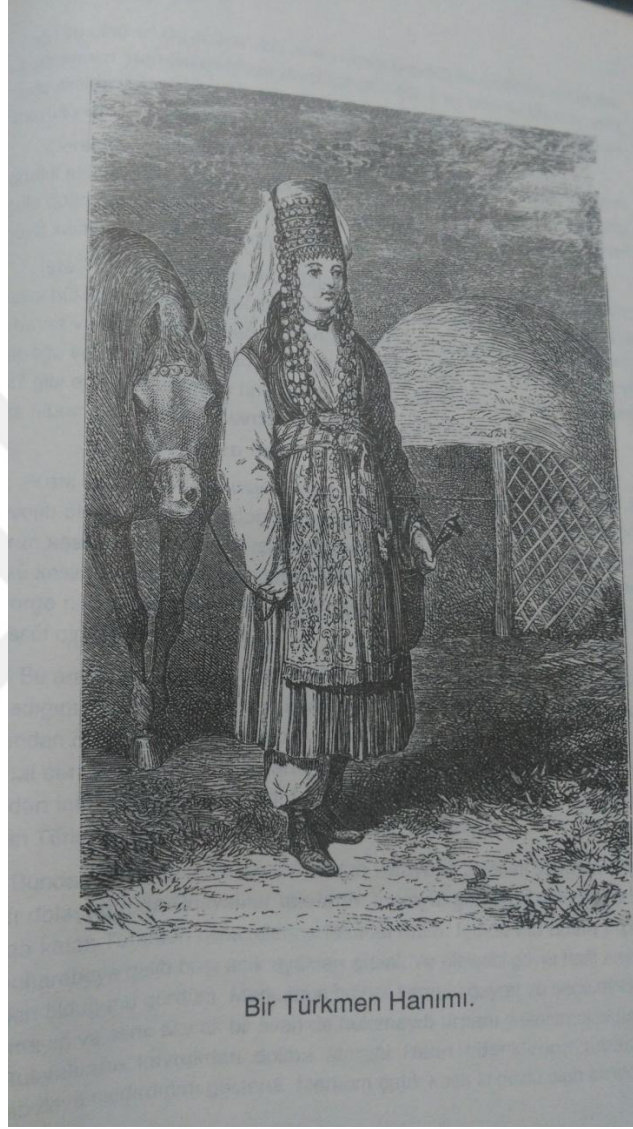

EK 6: Tearüf-i Müslimin Dergisi Kapak Resmi

Kaynak: Tearüf-i Müslimin Dergisi

EK 7: Bir Türkmen Hanımı

Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:234

EK 8: Dua eden Hiveli bir hoca

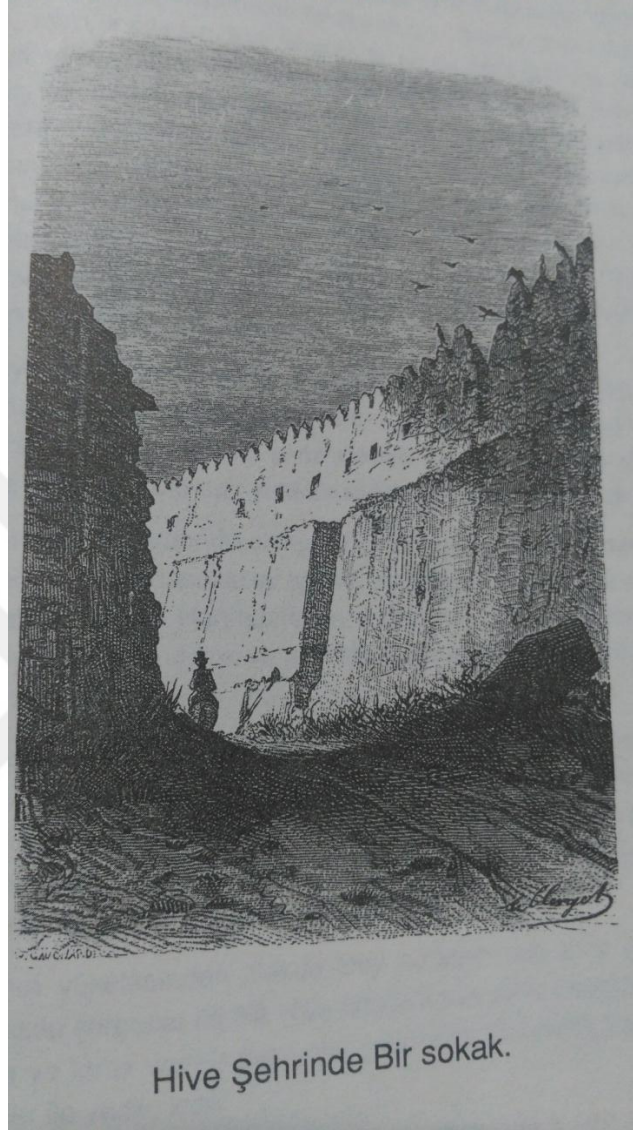
Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:162

EK 9: Hiveli bir dervif

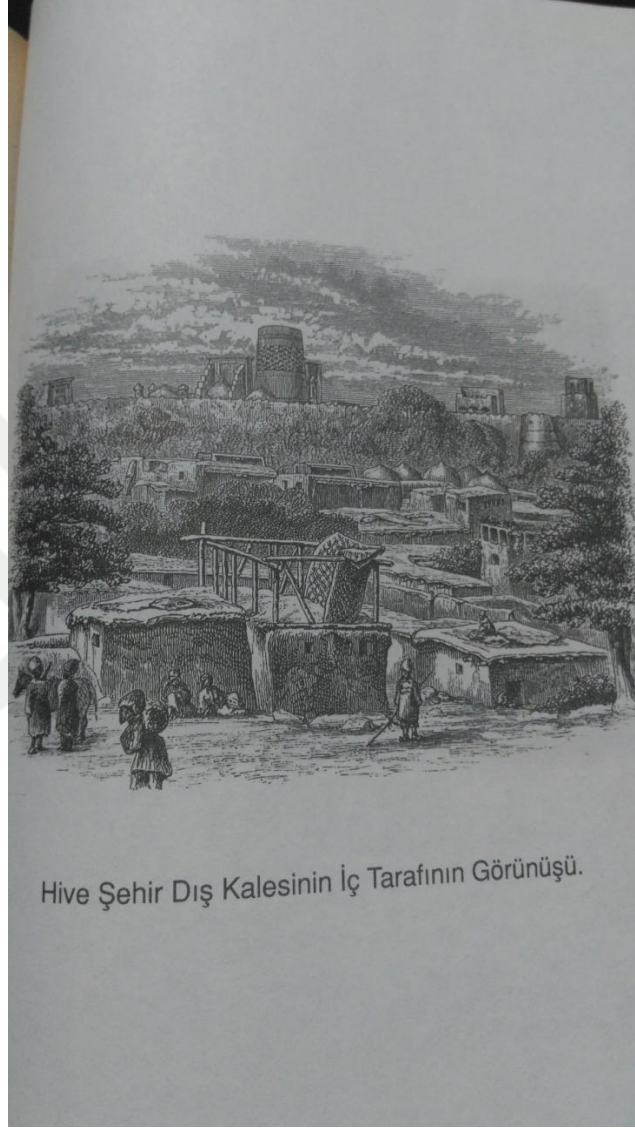
Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:154

EK 10: Hive şehrinde bir sokak

Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:146

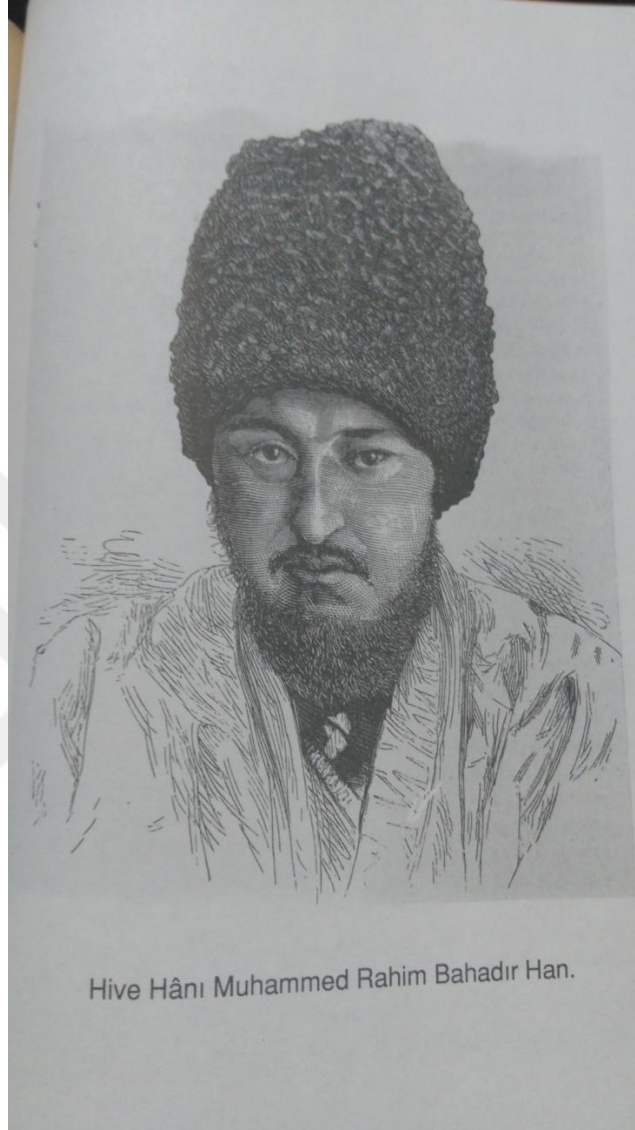
EK 11: Hive Őehir dıŐ kalesinin ić tarafının görünüŐü

Hive Őehir DıŐ Kalesinin İć Tarafının GörünüŐü.

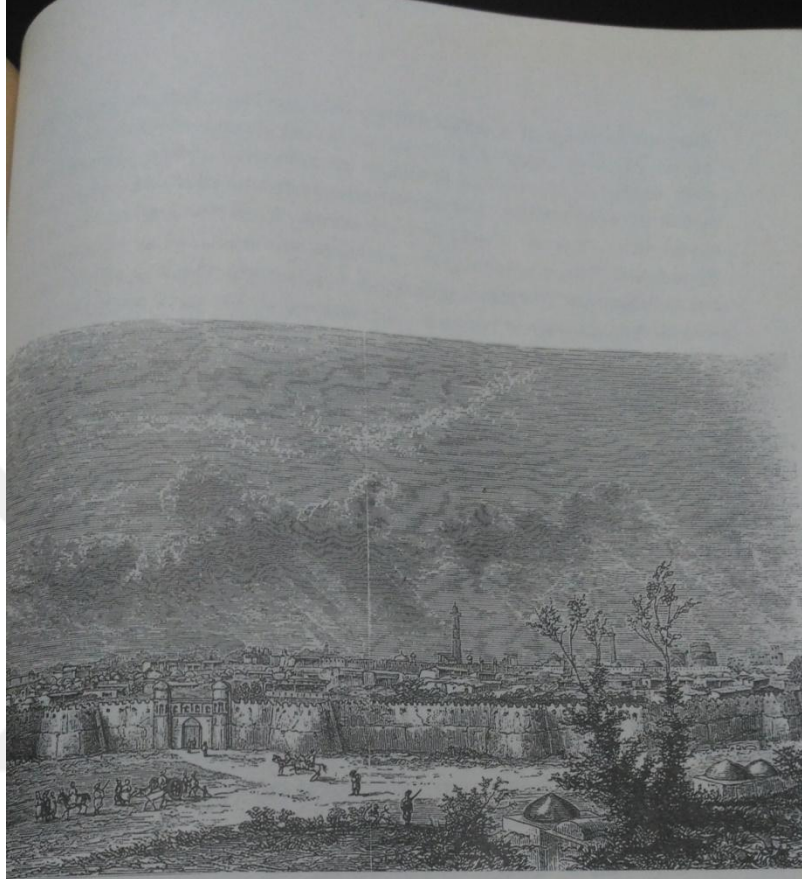
Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:138

EK 12: Hive Hanı Muhammed Rahim Bahadır Han

Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:114

EK 13: Hezar-Esb kapısı tarafından Hive şehrinin görünüşü

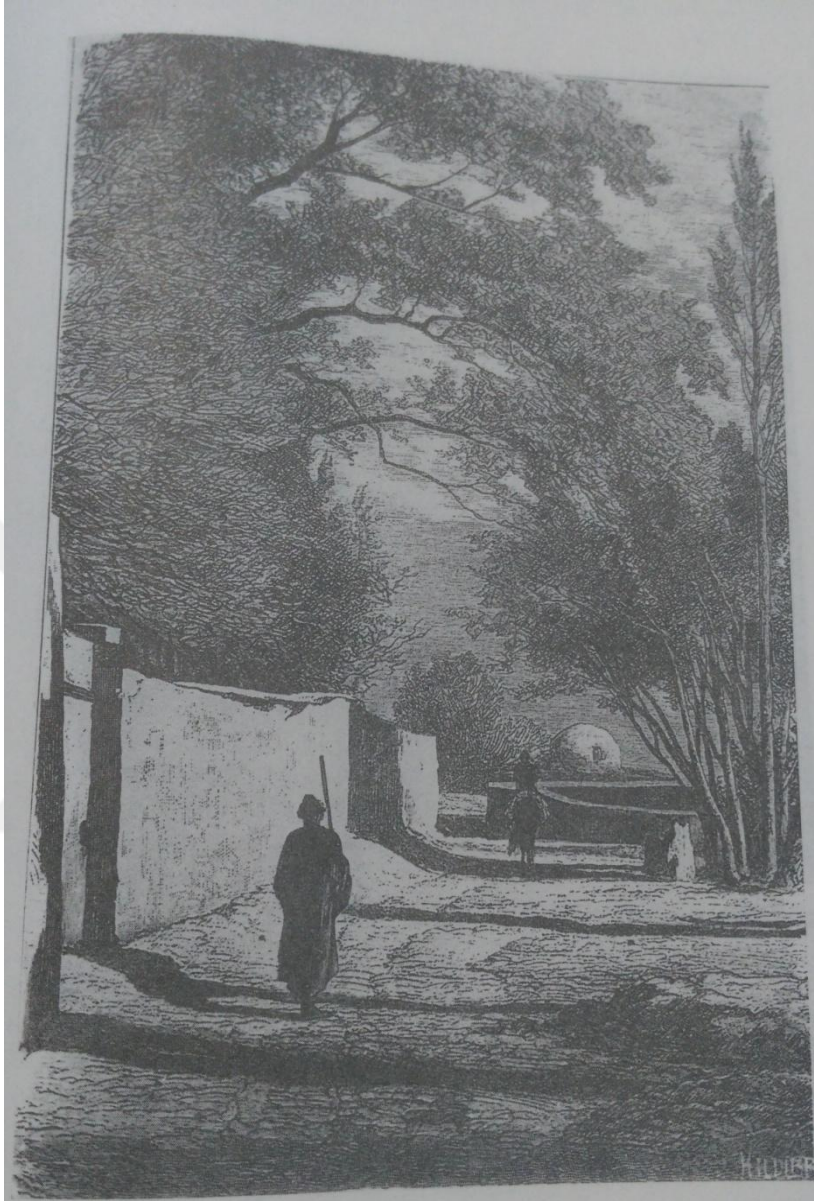

Hezar-esb Kapısı Tarafından Hive Şehrinin Görünüşü.

Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:106

EK 14: Hive Şehri yakınında bir vaha

Hive Şehri Yakınında Bir Vaha.

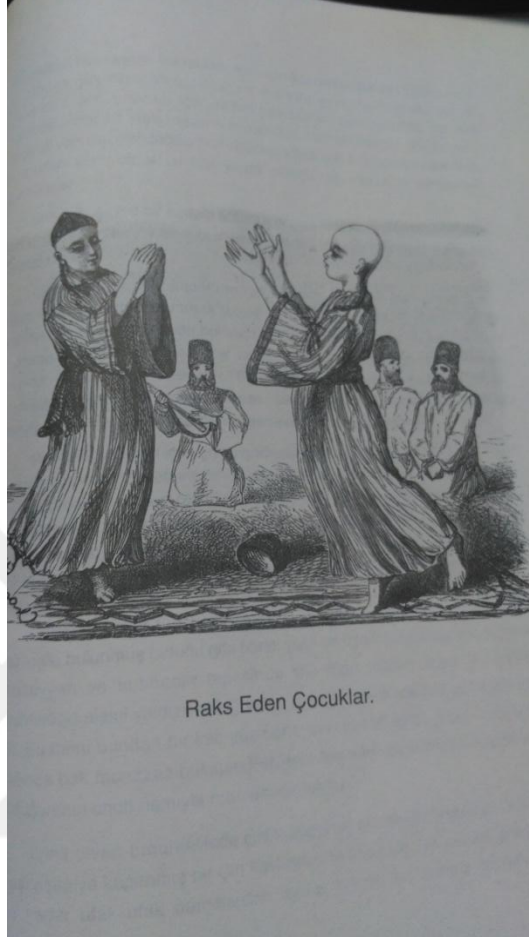
Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:90

EK 15: General Kaufmann

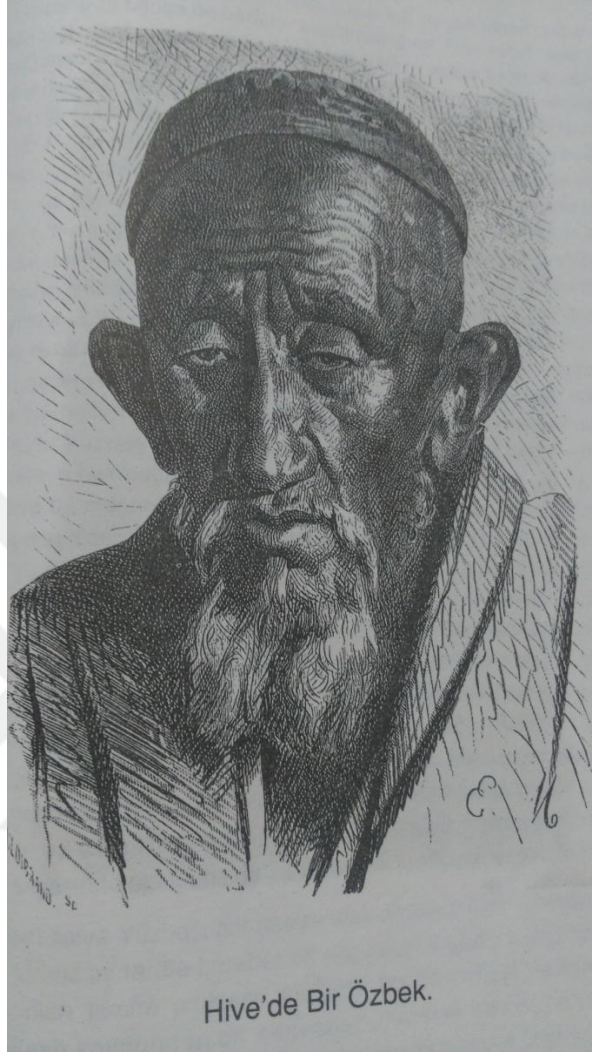
Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:74

EK 16: Raks eden çocuklar (Beççe)

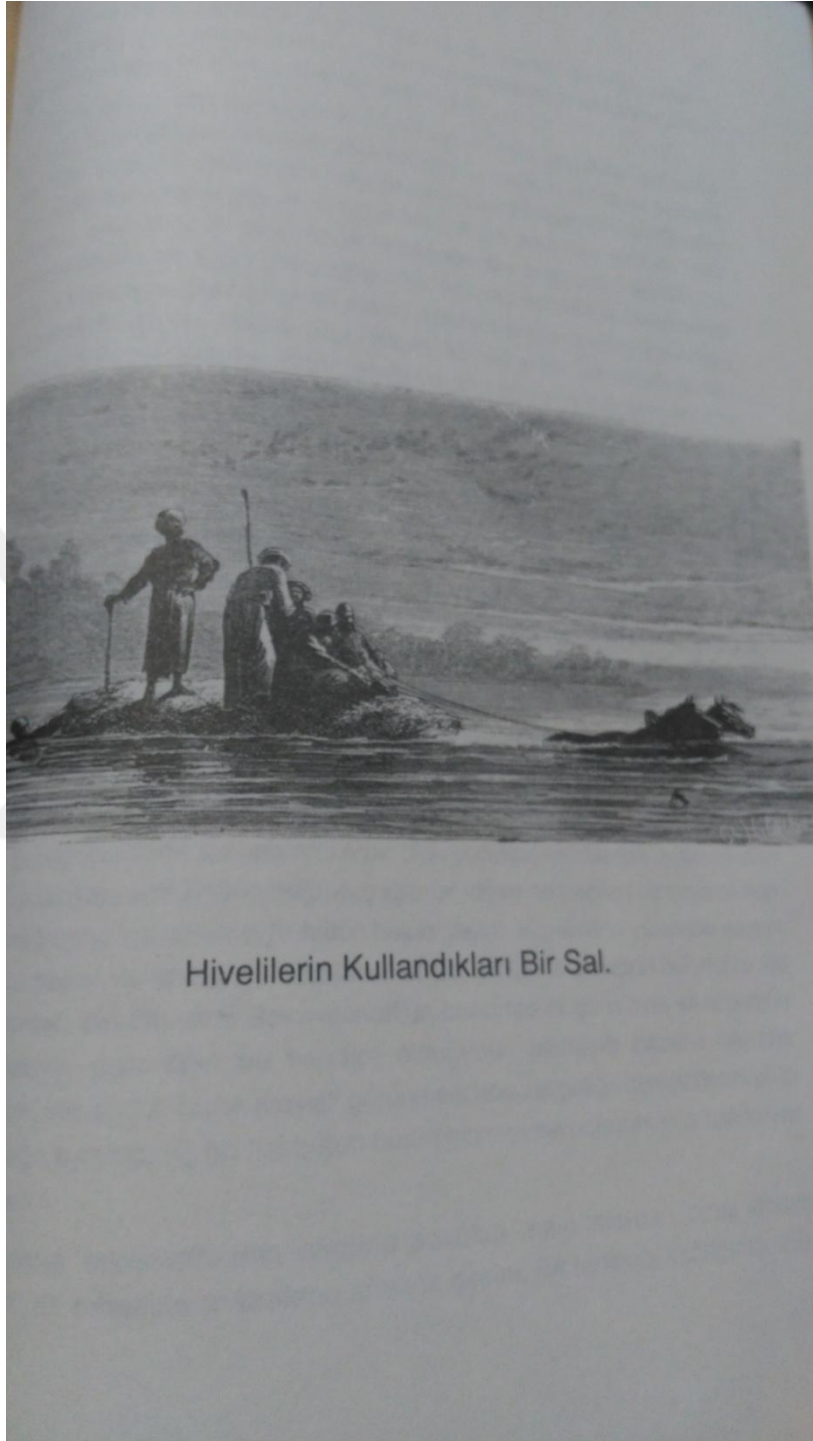
Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:178

EK 17: Hive'de bir zbek

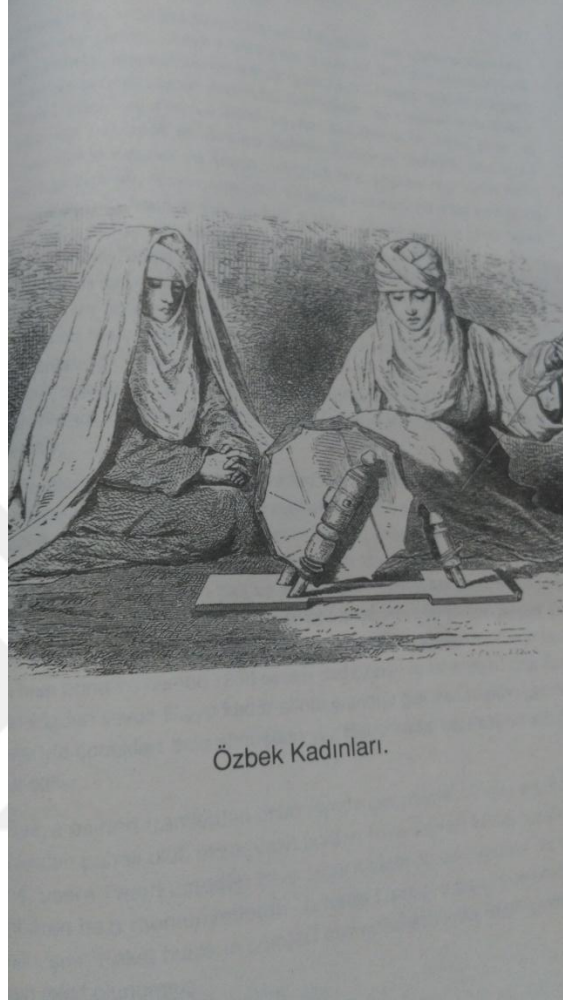
Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:170

EK 18: Hivelilerin kullandıkları bir sal

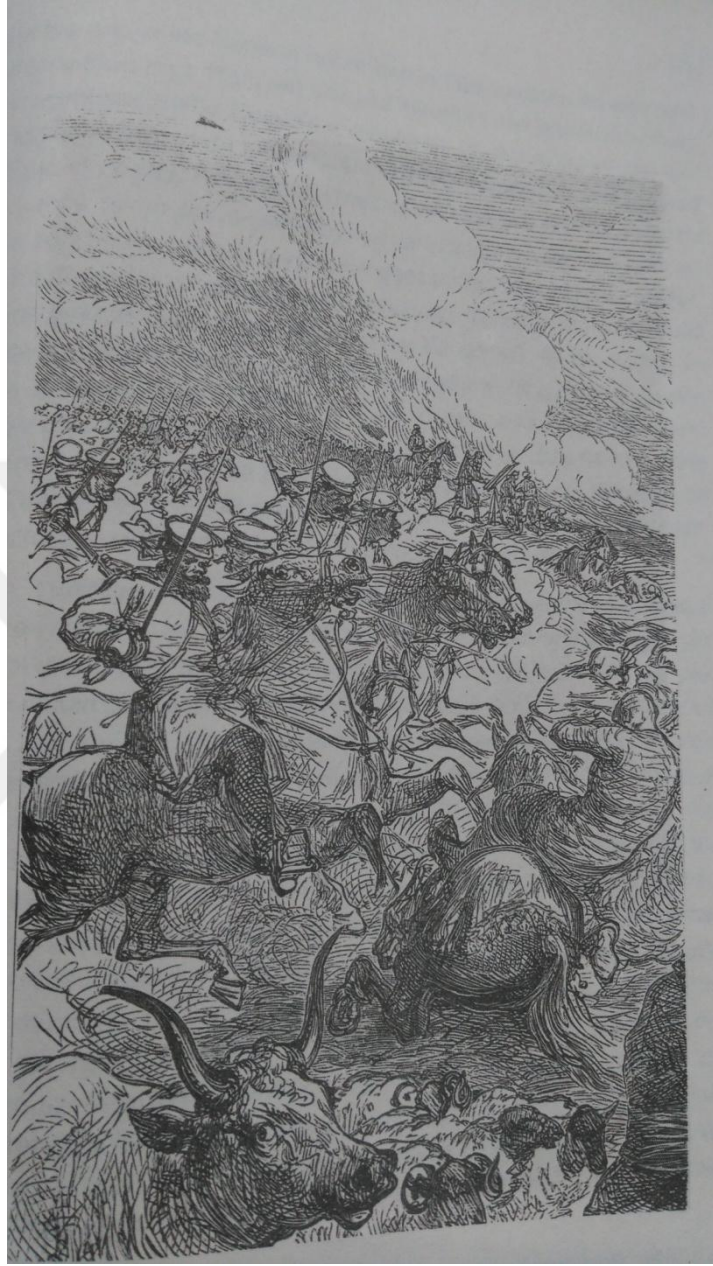
Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:242

EK 19: Özbek kadınları

Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995:186

EK 20: Rus Hücumu

Kaynak: Mac Gahan, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver, 1995: 210

EK 21: Hive Hanı Muhammed Rahim Han (1865–1910), I. Voljinski, 1896'dan önce

Kaynak: Tayfun Atmaca, Orta Asya'dan Esintiler, 2003: 67

EK 22: Buhara, Sarthl kadınlar, M. Hordet, 1880'ler

Kaynak: Tayfun Atmaca, Orta Asya'dan Esintiler, 2003: 60

EK 23: Buhara, Sarthl kadınlar, M.Hordet, 1800'ler

Kaynak: Tayfun Atmaca, Orta Asya'dan Esintiler, 2003: 64

EK 24: Buharalı kadın, M.Hordet, 1800'ler.

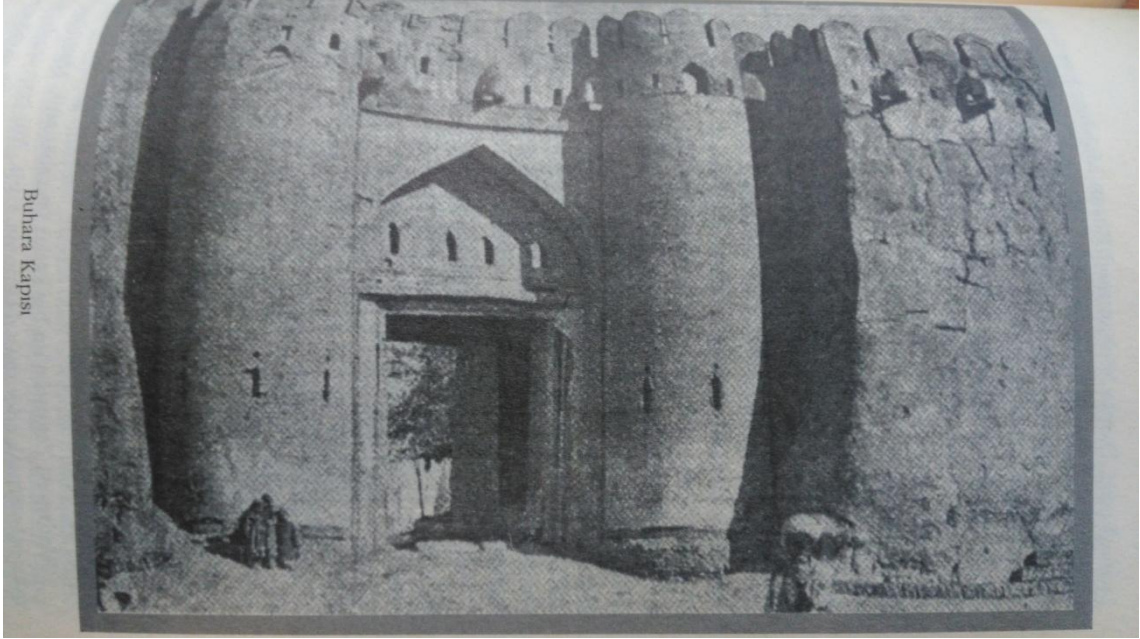
Kaynak: Tayfun Atmaca, Orta Asya'dan Esintiler, 2003: 61

EK 25: Buhara Emiri (Abdulhat Han) ve Kuş Beyi

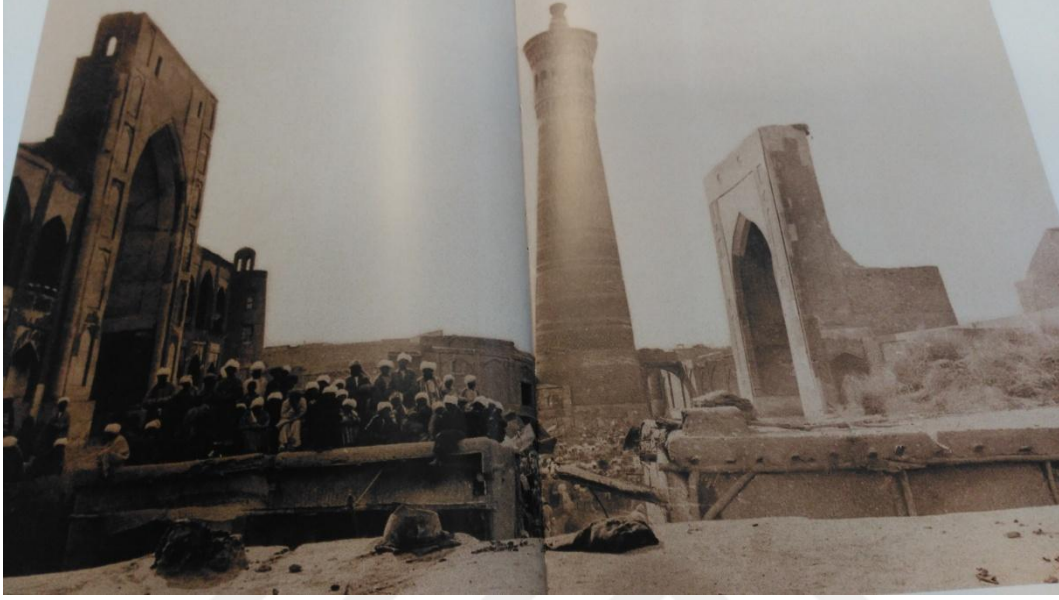
Kaynak: Bigi, Maveraünnehir'de Seyahat, 2005: 98

EK 26: Buhara Kapısı

Kaynak: Bigi, Maveraünnehir'de Seyahat, 2005: 87

EK 27: Buhara Mir'i Arab Medresesi, Kalyan Minaresi ve Camisi, P. Nadar, 1870.

Kaynak: Ergun Çağatay, Bir zamanlar Orta Asya, 1996: 60

EK 28: Buhara, Kapalı çarşı, M. Hordet, 1800'ler

Kaynak: Ergun Çağatay, Bir zamanlar Orta Asya, 1996: 63

EK 29: Hive Hanının, maiyeti ile birlikte yüksek rütbeli bir subayı, I. Volljnski, 1896'dan önce.

Kaynak: Ergun Çağatay, Bir zamanlar Orta Asya, 1996: 42

ÖZGEÇMİŞ

Ayşegül Erarslan 22.10.1992 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. İlk orta ve lise eğitimini İstanbul'da almıştır. Üniversite lisans eğitimini Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümün'de tamamlamıştır. Yüksek Lisans eğitimine de aynı üniversite de devam etmektedir.

